

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ**

ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ КЛАСІ

Кваліфікаційна робота (проект)

на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: студентка 2 курсу 07-231М групи

Спеціальності 053 Психологія

Освітньо-професійної програми «Психологія»

Дар'я КУЛИК

Керівник: д. психол. н., професор Ігор ПОПОВИЧ

Рецензент: к.психол.н., доцентка Олеся САМКОВА

Херсон – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичне аналізування булінгу в учнівському класі	7
1.1. Поняття булінгу в психологічній науці.....	7
1.2. Характеристика типів поведінки учасників булінгу.....	16
1.3. Індивідуально-психологічні особливості учнів – учасників булінгу.....	22
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження чинників булінгу в учнівському класі	33
2.1. Процедура проведення дослідження чинників булінгу в учнівському класі.....	33
2.2. Аналізування результатів емпіричного дослідження булінгу учнів.....	36
РОЗДІЛ 3. Програма профілактики булінгу в учнівському класі	55
3.1. Зміст програми профілактики булінгу учнів.....	55
3.2. Особливості впровадження програми профілактики булінгу.....	64
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70
ДОДАТКИ	76

ВСТУП

Актуальність дослідження. Щороку проблема шкільного цькування чи як його називають в науці – булінгу, все стрімкіше зростає та стає актуальною. Цькування періодично виникає в засобах масової інформації, в тому числі в соціальних мережах, де підлітки все частіше проводять свій вільний час. Причиною стають випадки жорстокого прояву поведінки в формі психологічних та фізичних травм, особливо в випадках реального завдання шкоди здоров'ю людині. Цькування в школі потребує найпильнішої уваги, оскільки саме ситуація в школі впливає на подальший розвиток підлітка та формування його особистісних якостей. Адже, сформовані певні патерни поведінки такі як: «жертва», «кривдник», «пасивний спостерігач», підліток може дотримуватися їх впродовж всього життя.

В цей час різноманітні проблеми підліткового віку, розглядаються в різних науках про розвиток людини та суспільства, та окрему увагу отримала проблема так званого булінгу – підліткового насильства, але не в межах класичного підходу розуміння підліткового конфлікту, як це прийнято бачити, а як проблема довгострокового цькування «жертви». Хоча сам підлітковий вік по своїй природі вважається доволі конфліктним, і це в принципі нормально, та проблема булінгу, відрізняється від звичайного конфлікту, оскільки мова йде не про ситуативне протиріччя, а про створення підлітками усвідомленого довгострокового статусу вибраної «жертви», з неможливістю вийти з нього.

Так як, підлітковий вік є періодом перегляду соціальних стереотипів, цінностей та формування нових, дуже важливо не допустити перехід звичайних підліткових конфліктів на таку деструктивну форму затяжного впливу на «жертву» як булінг, так само не допускати створення «жертви» серед підлітків, оскільки є ризик закріплення такої форми взаємодії з більш

слабким, й перенос її в подальшому на інший віковий етап, не кажучи вже про те, що сама жертва отримує достатньо серйозну психологічну, а часто й фізичну травму.

Булінгу як формі шкільного насильства приділяється велика увага у всьому світі, це обумовлено поширеністю цього явища. Проблематику булінгу (як шкільного насильства) досліджувала низка науковців: О.Морозова, Л.Нечипорук, О.Ожйова, В.Пономарьов, О.Шуміло та інші. Тим не менше булінг є відносно новим поняттям в Україні, і на жаль залишається поки що малодослідженим напрямом для вітчизняної науки.

Для дослідження цього феномену існує ряд складностей, як теоретичного, так і практичного характеру.

Наприклад, для теоретичного, складність супроводжується тим, що поки немає достатніх напрацювань, які пояснюють цей феномен, особливо у зв'язку саме з підлітковим віком, оскільки ця проблема не лише вікова – вона носить ще й соціальний характер, тому що для самого суспільства є вкрай небажаним зразком поведінки підростаючого покоління. З точки зору класичних теорій агресії, конфліктів, вікової психології та педагогіки тощо, складність пояснення феномена булінгу в тому, що навіть на рівні понять немає його чіткого визначення – що є агресія, що є конфлікт, хто жертва і кривдник, тощо. Крім того, не завжди в поясненні феномена булінгу не враховується віковий аспект, оскільки булінг не обов'язково виникає в підлітковому віці як стійке явище – це явище часто виникає в закритих, від впливу дорослого, групах (клас, однолітки), і не завжди його можна побачити зі сторони. Саме тому складно встановити особливості булінгу як явища в усіх його аспектах. В цьому й полягає вже проблема практичного характеру – булінг важко визначити та відокремити від звичайних підліткових конфліктів, що можуть бути сильними та яскравими за проявом, але короткими по своїй природі. Також є проблема профілактики такого явища, оскільки тут йде мова не тільки про вміння

підлітків взаємодіяти один з одним, спілкуватися, але мова йде про морально-ціннісну основу стосунків, а саме ця сфера вкрай закрита від впливу педагогів на підлітків, так як в підлітковому віці моральні авторитети вже втрачають свій вплив і знаходять цінність зовсім інші люди.

Існує звичне уявлення про булінг, в якому всю відповідальність за агресію покладають на агресора. З попереднього спостереження ми відмовились від такої спрощеної моделі розуміння булінгу у підлітків. «Ініціатором», який підтримує систематичний прояв агресії може бути не тільки підліток-агресор, але й сама жертва.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Освітньо-кваліфікаційна робота написана в межах тематичного плану кафедри загальної та соціальної психології, соціально-психологічного факультету Херсонського державного університету «Соціально-психологічні виміри становлення та розвитку особистості» (державний реєстраційний номер 0119 U 101096).

Мета дослідження: теоретично проаналізувати та емпірично обґрунтувати чинники булінгу в учнівському класі; розробити програму профілактики булінгу.

Досягнення поставленої мети дослідження потребували послідовного розв'язання таких **завдань:**

1. Розкрити поняття «булінгу» в психологічній науці;
2. З'ясувати індивідуально-психологічні особливості учнів – учасників булінгу;
3. Емпірично дослідити чинники булінгу в учнівському класі;
4. Розробити програму профілактики булінгу в учнівському класі для застосування в роботі шкільного психолога.

Об'єкт дослідження – булінг в учнівському класі.

Предмет дослідження – чинники булінгу в учнівському класі.

Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань було використано комплекс **методів**: *теоретичні*: аналізування психологічної та публіцистичної літератури; класифікація, порівняння та узагальнення з метою з'ясування змісту основних понять дослідження, обґрунтування сутності та особливостей булінгу; *емпіричні*: *анкетне опитування* учнів загальноосвітньої школи I-III ступенів № 53 (для збору фактичного матеріалу); *збір і аналізування інформації, методи обробки та аналізу даних, метод побудови теорії (гіпотези), метод контент-аналізу* тощо.

Практична значущість роботи полягає у тому, що результати дослідження (як теоретичні, так і практичні) можуть бути використані викладачами та студентами під час викладання та підготовки до семінарських занять з дисциплін «Вікова психологія», «Педагогіка», «Конфліктологія» тощо.

Запропонований авторкою програма профілактики булінгу в учнівському класі може бути впроваджена у роботі психолога різних навчальних закладів.

Апробація. Матеріали дослідження обговорювались на засіданнях кафедри загальної та соціальної психології. Також опубліковано у вигляді статті у Магістерській студії.

Структура та обсяг роботи зумовлені специфікою її предмета та логікою розкриття теми, а також метою й завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, списку використаної літератури (джерел) та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗУВАННЯ БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ КЛАСІ

1.1. Поняття булінгу в психологічній науці

Вперше проблема шкільного насильства виникла ще на початку 20го сторіччя – в 1905 році, коли К. Д`юкс опублікував своє дослідження, але по справжньому системне дослідження було проведено скандинавськими дослідниками, такими як Д. Олвеус, П. Хайнеманн, А. Пикас, Е. Роланд [22].

Вони розробили концепцію булінгу – (bulling, від англ. bully – хуліган), й визначили це поняття як утиск, дискримінацію, цькування.

В подальших дослідженнях цієї проблеми різними дослідниками висувалися інші та свої визначення цього явища, але всі вони відображали наявність великої кількості психологічних, соціологічних та педагогічних проблем, що супроводжують фізичне, психічне насильство по відношенню до окремої людини або групи людей, що відрізняється тривалістю та неспроможністю захиститися перед агресором.

Виходячи з цього боку бачення проблеми, можна підкреслити, що булінг не є поведінкою в класичному розумінні, а являє собою особливу форму деструктивної взаємодії, що включає в себе безліч специфічних типів і підтипів агресивної поведінки [27].

В нашому дослідженні за основу було прийнято визначення булінгу за Т. Докукіна: «Булінг – агресивна поведінка однієї людини проти іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такій спосіб утвердити свою владу» та С. Кривцової: «Булінгом називається агресія одних дітей проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора та жертви, агресія має тенденцію повторюватися. Нерівність сил, повторюваність – дві суттєві ознаки булінгу» [29].

Існують також інші визначення булінгу як явища, та інші основні підходи до цієї проблеми. Вони представлені в таблиці 1 [22].

Таблиця 1.

Автор	Підходи визначення булінгу
Роланд (1988)	Нападки будь-якого характеру
Таттум (1989)	Тривале фізичне або психологічне насилля з боку індивіда або групи щодо іншого індивіда, який не здатний захистити себе в цій ситуації
Безаг В. (1989)	Неодноразовий напад - фізичний, психологічний, соціальний або вербальний - тих, влада чиїх формально або ситуативно вище, за тих, хто не має можливості захиститися, з наміром заподіяти страждання для досягнення отримання власного задоволення
Ольвеус Д. (1991)	Особливий вид насильства, коли людина фізично нападає або загрожує іншій людині, яка більш слабка і безсила, для того щоб людина відчувала себе наляканою, ізольованою, позбавленою свободи дій тривалий час
Хед (1994)	Тривале фізичне або психологічне насильство, здійснюване однією людиною або групою і спрямоване проти іншої людини, яка не в змозі захиститися у фактичній ситуації, з усвідомленим бажанням заподіяти біль, налякати або піддати людину тривалій напрузі
Хатьцер (1996)	Деструктивна взаємодія, в якому домінуючий суб'єкт неодноразово демонструє таку поведінку, яке викликає замішання менш домінуючого суб'єкта

Продовження таблиці 1.

Кривцова С.В. (2011)	Агресія одних дітей проти інших, коли мають місце нерівність сил агресора і жертви, агресія має тенденцію повторюватися. Нерівність сил, повторюваність - дві істотні ознаки боулінгу
Доукіна Т.В. (2011)	Агресивна поведінка однієї людини проти іншої з метою заподіяти останній моральну або фізичну шкоду, принизити і в такий спосіб утвердити свою владу

Указані характеристики дозволяють зрозуміти різницю між булінгом та випадковими конфліктами, бійкою чи сваркою, що іноді виникають від людьми.

Необхідно відзначити, що хоча булінг в деякій мірі схожий за своєю структурою з конфліктом, тим не менш, він відрізняється специфічними характеристиками: булінг триваліший у часі, сили жертви й кривдника асиметричні за своїм потенціалом, типи учасників булінгу фіксовані (кривдник, жертва, свідок, помічник, захисник жертви), через що, змінити роль дуже важко в такому типі поведінки. Крім того, є кардинальні відмінності конфлікту за своєю суттю, від булінгу – в конфлікті обидві сторони так чи інакше можуть відстоювати свої позиції, залучаючи оточуючих як ресурс, тоді як в булінгу тільки одна сторона «володіє» правами, тоді як іншій стороні «відмовляється в праві» взагалі мати яку-небудь позицію й робити будь-які дії в свій захист [21].

Саме тому, можна зробити висновок, що булінг – це цілеспрямована регулярно повторювана агресивна поведінка заснована на нерівності

соціальної влади або фізичної сили кривдника по відношенню до жертви, яка не спроможна себе захистити. Це явище з великою ймовірністю виникає в будь-яких штучно створених за формальною ознакою колективах – шкільних класах, військових підрозділах, робочих колективах, тощо.

Булінг відрізняється тим, що він володіє нерозмірністю позицій кривдника та жертви, коли кривдник володіє психологічними або фізичними перевагами, тоді як жертва не має здатності захистити себе.

Специфічність булінгу на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, витончених засобів цькування [1].

Крім того, булінг характеризується таким як:

1. Навмисне нанесення шкоди та страждань жертві;
2. Націлений на позбавлення жертви впевненості в собі;
3. Спрямований на приниження та знищення людської гідності;
4. Підрив душевного чи фізичного благополуччя та здоров'я;
5. Неодноразовість та періодичність;
6. Зловживання силою чи впливом [10]

Крім того, булінг завжди виникає в групі, залучаючи та зачіпаючи навколишніх людей (цим він схожий з конфліктом). Булінг ніколи не зможе припинитися та закінчитися сам – тільки після втручання третьої сторони або фізичне видалення жертви або кривдника з поля зору досяжності один одного (напр., переведення до іншого навчального закладу) [2]. Специфічність булінгу на відміну від інших форм агресії полягає у відсутності причин для конфлікту, приховуванні від оточуючих ситуації, що відбувається, витончених засобів цькування.

Існує декілька поглядів на види булінгу по його проявам і способам реалізації.

В американському підході види булінгу поділяються таким чином [37]:

- 1) Перепалки (флеймінг) – обмін короткими емоційними репліками;
- 2) Нападки – постійні виснажливі атаки, що повторюються образливими повідомленнями, направлені на жертву;
- 3) Наклеп - розміщення образливої та неправдивої інформації через фото, відео тощо
- 4) Самозванство - перевтілення в певну людину, використовуючи можливість доступу жертви в соціальних мережах, в блозі, на пошті та розповсюджувачі від імені жертви негативну комунікацію;
- 5) Обман - виманювання конфіденційної інформації та її розповсюдження - отримання особистих даних для публікації в інтернеті або розповсюдження іншим шляхом;
- 6) Відчуження (ізоляція) - від будь-якої соціальної групи (в тому числі і соціальних мереж), що жертвою сприймаються як соціальна смерть та іноді може провокувати реальну смерть;
- 7) Кіберпереслідування - скрите вистежування жертви з ціллю організації нападу, побиття, зґвалтування, за допомогою електронних засобів;
- 8) Хеппіслепінг (Happy Slapping) - побиття на камеру телефону та розміщення в соціальних мережах.

Всі ці види булінгу можуть бути віднесені до найбільш загальної класифікації його видів:

Скритий булінг – ігнорування, бойкот, виключення з відносин, маніпуляції, навмисне розпускання негативних чуток. Більш характерним цей вид є для дівчат [35].

Прямий булінг - передбачає пряму фізичну агресію (навмисне штовхання, побої), сексуальне (дії сексуального характеру), або психологічне насильство (дії на психіку, що наносять психологічну травму, переслідування, залякування, емоційні страждання [37].

Форми прямого булінгу:

- ✓ Вербальний булінг за допомогою голосу (образливе ім'я, розповсюдження чуток, образи тощо);
- ✓ Образливі жести та дії;
- ✓ Залякування;
- ✓ Ізоляція;
- ✓ Вимагання;
- ✓ Кібербулінг – як сукупність агресивних дій в сторону конкретної людини через спілкування в інтернеті, за допомогою мобільного зв'язка [43].

Виділяють чотири основні форми насильства: фізичне, психологічне, сексуальне та економічне (зневажання інтересів дитини та її потреб) [24].

Емоційне насильство – викликає в жертви емоційне напруження, приниження її та зниження самооцінки. Головний засіб впливу виступає голос кривдника (розповсюджені насмішки, клички, зауваження не об'єктивні оцінки, висміювання, приниження в присутності інших підлітків тощо). Цей вид орієнтований на дітей які мають зовнішні фізичні відмінності, акцент, особливості голосу і високу або низьку успішність.

Фізичне насильство - нанесення фізичної травми. Така поведінка найбільше характерна для хлопців. Як правило фізичне та емоційне насильство супроводжують один одного.

Сексуальне насильство, спокушання - використання дитини дорослим або іншою дитиною для задоволення сексуальних потреб або отримання вигоди.

Економічне насильство - використання грошей для контролю іншої людини. Жертву можуть примушувати красти майно, все це потрібно для того щоб звинувачувати в цих діях саму жертву.

На виникнення булінгової поведінки впливають декілька факторів [10]:

1. Персональні фактори (погане виховання, занижена/неадекватно висока самооцінка, імпульсивність).
2. Поведінкові фактори (поведінка, що заважає навколишнім, вандалізм, прогули та слабка успішність в школі, ранні сексуальні контакти, рання судимість).
3. Соціальні фактори (культ насильства в суспільстві, вплив ЗМІ та соціальних мереж, поведінка батьків, друзі з девіантною поведінкою).
4. Внутрішньо сімейні конфлікти (розлучення батьків, поява іншого вихователя, другої дитини в родині, тощо).
5. Особистісні проблеми (настання фази статевого дозрівання й пов'язані з цим проблеми психологічного та фізичного характеру).

Ще одним цікавим фактором появи булінгової поведінки можуть стати соціальні очікування особистості. Це процес психічної регуляції поведінки, який забезпечується когнітивною, емоційною, поведінковою готовністю особистості до передбачуваного перебігу подій. Когнітивна, емоційна, поведінкова готовність супроводжується здатністю індивіда до соціальних

дій. Реалізація цієї готовності забезпечує перехід від біологічного до соціального, від індивіда до суб'єкта, до особистості, до індивідуальності [61].

Крім зазначених факторів, булінг може виникнути з причин: успішності, зовнішності, манери одягатися, діалекту, фізичної сили, самооцінки, страху, тривожності, депресії, популярності тощо. Проблема в тому, що всі ці причини, або деякі з них одночасно можуть виступати наслідками цього явища [16].

Дорослі в школі можуть ненавмисно або іншим чином також провокувати або сприяти виникненню булінгу. Адже, як ніяк, вчителі є авторитетами для підлітків в шкільному середовищі.

З позиції особистісних причин, мотивами виникнення булінгу можуть бути: заздрість; помста (коли колишні жертви переходять в роль актуальних булерів); боротьба за владу та увагу однокласників, однолітків; відчуття неприязні, тощо [16].

Незалежно від виду і характеру насильства у дітей можуть спостерігатися різні захворювання, що належать до психосоматичних: ожиріння чи, навпаки, різка втрата ваги, що обумовлено порушеннями апетиту. Практично всі діти, що постраждали від насильства, пережили психічну травму, внаслідок чого формуються певні особистісні, емоційні і поведінкові особливості, що негативно впливають на їхнє подальше життя.

Жертви булінгу переживають важкі емоції – почуття приниження і сором, страх, розпач і злість. Булінг вкрай негативно впливає на соціалізацію жертви, спричиняючи: - неадекватне сприйняття себе – занижена самооцінка, комплекс неповноцінності, беззахисність; - негативне сприйняття однолітків – відсторонення від спілкування, самотність, пропуски уроків у школі; - неадекватне сприймання реальності – підвищена тривожність, різноманітні фобії, неврози; - девіантну

поведінку – схильність до правопорушень, суїцидальні наміри, формування алкогольної, тютюнової чи наркотичної залежності [24].

Таким чином, на підставі проведено аналізу проблеми булінгу можна зробити висновки, що булінг розуміється як форма деструктивної міжособистісної взаємодії, під час якої одна людина чи група людей свідомо виступають кривдником, а інший – жертвою, яка слабкіша психологічно або фізично, довготривало та систематично піддається фізичному, психологічному, емоційному насильству та агресії.

1.2. Характеристика типів поведінки учасників булінгу

Зарубіжні дослідники робили спроби відтворення типологічного портрету носіїв ролей в ситуації булінгу.

«Агресори» характеризуються тим, що вони чітко структурують своє коло комфортного спілкування, де їх приймають, де вони доволі авторитетні. При цьому, носії такої ролі мають яскраво виражену авторитарність у своєму колі спілкування, в тому числі, в групі учасників булінгу. В результаті чого вони мають персональну владу над своїм оточенням, що дає можливість вербувати для себе «помічників», серед людей, які його оточують [10].

Ця сама здатність для агресорів підпорядковувати собі своє оточення, може ставати для нього внутрішнім виправданням при вчиненні контролю над жертвою, створюючи картину суб'єктивного відчуття своєї правоти. Агресори відрізняються від інших учасників булінгу тим, що щиро сприймають себе як вкрай добрих, і у загальному підсумку, є насправді ще більш жорстокими, ніж інші залучені учасники булінгу. Крім того, агресори не мають терпимість до жертви, але при цьому мають високу самооцінку та високий рівень домагань [22].

В цілому, агресори дуже часто характеризуються тим, що вони виховуються в неповних або неблагополучних сім'ях [36].

Зі сторони агресори можуть характеризуватися або справляти враження активних підлітків, комунікабельних, лідерів, але не дивлячись на зовнішньо позитивний імідж, для підтримання своїх лідерських позицій в класі та утримання свого кола спілкування, їм потрібна жертва. Саме тому, агресори доволі зарозумілі, поділяють оточуючих людей на дві категорії – «свої» та «чужі» [8]. Для булерів часто властива імпульсивність, роздратування, домінування емоцій, агресивність, невміння спілкуватися поза своїм колом за загальноприйнятими нормами та правилами; вони відрізняються схильністю до брехні та обману.

До категорії агресорів відноситься так звані «переслідувачі», категорії підлітків, які діють переважно за наказом найбільш сильного, на їхню думку, агресора в групі людей – це так звані «люди – інструменти» для агресора [21].

Часто переслідувачі відрізняються: слабкою успішністю; низькою дисципліною; вони уникають навчальних занять, часто – прогулюють; асоціальною поведінкою, у вигляді бійок, злочинства; зловживання алкоголю, сигарет та наркотиків [21].

Також переслідувачі уникають: підпорядкування правилам, віддають перевагу насилля для вирішення будь-яких проблем. У ролі переслідувачів можуть виступати у деяких випадках підлітки, які слідує правилам, доволі законослухняні – вони, як правило, або привикли, або все ще схильні до постійного контролю старших або сильніших однолітків або батьків, які можуть бути дуже вимогливими та схильні до використання фізичного покарання [21].

Переслідувачі, можуть відрізнятися також невпевненістю, боягузливістю, прагненням товаришувати з агресором, сприймають таку дружбу як шанс для себе, отримати більш високий статус у класі.

«Жертви». Ця категорія характеризується тим, що вони менш за все задоволені своїм спілкуванням з оточуючими людьми, у них низький статус в класі, вони є найбільш слабкими й залежними від оточуючих учасників всього процесу булінгу [22].

У жертв, самооцінка відрізняється найбільш низьким показником у порівнянні з самооцінкою всього класу, але при цьому дуже завищений рівень домагань, через що жертви частіше за все відчують незадоволеність собою й оточуючими, вони не сприймають себе такими, які вони є насправді. Жертви схильні підтримувати свій ідеальний Я-образ на шкоду собі, через що вони можуть провокувати проблеми в спілкуванні, конфліктність, часто доволі тривожні, у них мало або взагалі відсутні друзі [59].

Частіше за все, в статус жертви потрапляють підлітки з низькою фізичних або психічних особливостей, що відрізняються від усіх інших дітей в класі. Такими особливостями можуть виступати, наприклад, незвичайна зовнішність, естетичні неприємні для оточуючих захворювання (дерматит, псоріаз тощо), фізична слабкість, відмінність у стилі одягу – від неохайності до зухвалої розкоші [35].

Також, в статус жертви можуть потрапити діти, обдаровані в певній сфері, але звичайні в інших сферах, або можуть потрапити діти, які звикли приписувати собі особливі якості за рахунок досягнень своїх батьків. Це можуть бути діти, які не володіють речами, що маються у більшості дітей в класі (наприклад, телефон, планшет, елемент одягу тощо), а також діти, які не відвідують занять, неуспішні в навчанні, не вміють спілкуватися, з проблемами в мовленні, на письмі, які скаржаться вчителям, замкнуті, чуттєві [59].

Такі діти, часто бувають інтровертами, представниками інших національностей, новачки у класі або ті, кого вчителі ставлять у приклад.

Дослідження Кім та Шефер (1997) дозволило з'ясувати, що жертви булінгу надмірно хвастливі, схильні ігнорувати оточуючих людей.

Жертви поділяються на категорії – покірні та агресивні. Агресивна жертва має ті самі риси та поведінку, що й кривдники, з різницею лише в тому, що здійснюючи агресію, вони становляться також і жертвою булінгу. [63].

Покірні «жертви» характеризуються, як тривожні, часто невпевнені, над обережні, навіть лякливо, вони дуже чуттєві, у них домінує направленість на відхід у себе [59].

Агресивні «жертви» можуть бути представлені як максимально агресивні, емоційно не стійкі, але при цьому вони організують супротив булінгу, притягуючи в цей процес протистояння, нейтральних по відношенню до нього оточуючих, застосовуючи свою агресивність як помсту за провокацію [63]. Агресивні «жертви» менш за всіх популярні у колі своїх однолітків та інших підлітків, якими вони найчастіше відкидаються. Зазвичай в такому статусі агресивної «жертви» знаходяться хлопці. [59].

Категорія учасників булінгу, роль яких складається з того, щоб зафіксувати ситуацію булінгу, закріпити його факт в свідомості оточуючих людей – «свідки». Вони характеризуються тим, що виступають масовкою – «статистами», які реально ні на що не впливають, їх «роль» виключно – зафіксувати факт, булінгу, створити зворотній зв'язок для агресора та жертви про те, що їх протистояння було помічено оточуючими та отримало статусність – тобто жертва та агресор розуміють, що їх статуси вже не так просто змінити. Як тільки з'являються «свідки», можна констатувати, що факт булінгової структури відбувся і тепер він прийнятий оточуючими, й не може бути зруйнований без серйозної зміни поведінки діючих людей [22].

В цій ролі можуть знаходитися й діти, й оточуючі дорослі, наприклад: педагоги, персонал – безпосередні свідки булінгу, вони частіше за все в такі момент відчують себе безпорадними, через те, що вони вже не в змозі зупинити процес булінгу, переважно через свою бездіяльність, або через симпатію до агресора [59].

Щодо дорослих, свідків булінгу, треба говорити про їхні природні реакції на факти булінгу, в результаті чого вони відчують ряд емоцій, що відображають також послідовність прийняття ситуації булінгу: 1. Вони спочатку обуренні, хочуть втрутитися. 2. Потім вони починають відчувати страх, відчай, відчують своє власне безсилля, через те, що вони не знають і не розуміють як зупинити розвиток такої ситуації. 3. В результаті вони обирають таку стратегію поведінки, як захисне ігнорування фактів, що можна описати як прагнення відповісти собі на факт булінгу словами – «Я це не бачу», «Мене це не стосується», «Нехай розбираються самостійно», «Нехай батьки за це відповідають». 4. Після того, як захисне ігнорування було створено, відбувається приєднання до агресора, у вигляді морального прийняття його дії. Дуже часто у ролі побідних свідків можуть бути педагоги, які втратили свої морально-етичні позиції, через довготривалу проблемну поведінку своїх учнів [22].

Свідки булінгу можуть бути описані з точки зору їхніх якостей, як: ті, які бояться потрапити на місце актуальної у цей час жертви; ті, які бережуть свою стосунки з булером, якщо він лідер у класі та/або у школі; готові піти такому «лідеру» на зустріч; не володіють емпатією та не вміють співчувати іншим. Це, як правило, люди, які не володіють у подібних ситуаціях своєю ініціативою, допускають та приймають ситуацію булінгу як розвагу, у своєму особистому онтогенезі – це люди, у яких були жорстокі батьки, такий стиль взаємодії з оточуючими для них звичайний та зрозумілий. Також свідки часто можуть бути самі колишніми жертвами агресорів, у яких під час конкретної ситуації булінгу можуть проявитися

мотиви помсти за свої особисті страждання та приниження, нехай навіть вони й відносяться до іншої ситуації. Більш того, вони при спостереганні булінгу, таємно можуть мріяти про те, щоб самому стати агресором, розплатитися за свої колишні образи [10].

В значній частині, свідками дій булерів стають діти з неблагополучних сімей і в результаті цього – з переважною емоцією – страхом покарання, розумінням, що їх навколишнє середовище, так само як й весь світ, для них небезпечний, але сил боротись з навколишнім світом у них немає. Саме тому, свідки булінгу, після емоції страху, схильні відчувати сором за свою байдужість, за свою бездіяльність, за своє бажання самому стати булером, та все це зрештою переходить у цинічність та безжальність по відношенню до жертв булінгу [10]. Важливість реакцій пасивних спостерігачів стає очевидною, якщо замислитися про їхній потенціальний вплив на ініціатора цькування, на його жертву та на інших таких самих німих свідків, того що відбувається. Сам факт присутності при знуцанні і будь-який, мало помітний, зворотній зв'язок, включаючи невербальні сигнали (посмішка, зацікавлений погляд), підкріплюють дії булерів та посилюють їх тиск на жертву, в той час коли солідарність із жертвою та протидія кривдникам забезпечує булеру негативний зворотній зв'язок та знижує рівень його агресії по відношенню до жертви [2].

Інша частина учасників булінгу – так звані «захисники» - підлітки, які володіють чіткою негативною позицією по відношенню до всього процесу булінгу, не дивлячись га конкретну провину жертви. Захисники, можуть активно протидіяти, чинити опір агресору, надаючи по мірі можливостей допомогу та підтримку жертві. Захисники жертви, як правило мають такі особистісні риси, як достатньо високий рівень: особистої емпатії, соціальної відповідальності, в результаті чого їх сприймають як борців проти кривдників, за справедливість [22].

Таким чином, можна зробити висновок, що в основних типологіях булінгової поведінки як системи присутні декілька рольових позицій – агресор (кривдник), жертва (пасивна та агресивно), свідок та часто присутній захисник. Всі ці ролі характеризуються тим, що вони не є чітко заданими, можуть мінятися залежно від того, хто став жертвою, а хто агресором та з урахуванням емоційного відношення до всіх дійових осіб булінгу. Головним фактором можна відмітити, що всі вказані позиції в рамках конкретної ситуації булінгу є, як правило, жорсткими й вийти з кожної певної позиції дуже важко. Але при виникненні нової ситуації булінгу стара система може зруйнуватися, може відбутися зміна позицій коли колишній агресор стає жертвою, а свідок – булером та тощо.

1.3 Індивідуально-психологічні особливості учнів – учасників булінгу

Підлітковий вік - цілковито особливий динамічний період розвитку людини, і від того як саме вона буде розвиватися у подальшому буде побудовано розвиток наступного вікового етапу. Саме тому цей період вважається переломним перехідним сенситивним та критичним [15].

Це настільки важливий етапи розвитку, що він часто визначається як «друге народження» - народження соціальної особистості готової вступити у життя.

Підлітковий вік володіє особливими характеристиками що описують цей етап розвитку. Це вік фізичних та особистісних а також психічних та соціальних змін [19].

У підлітка відбувається значне збільшення фізичних можливостей, починається статеve дозрівання, і як результат - зміна гормонального статусу - змінюються поведінка, зовнішність, тощо. На основі нових фізичних можливостей виникають також і нові потреби, що виступають також джерелом зміни провідної діяльності, відповідно вони тягнуть за

собою зміну соціальних відносин з однолітками та оточуючими людьми. За зовнішніми ознаками підліток стає схожий на дорослого але при цьому все ще не є ним [6].

Такі зміни у розвитку підлітка призводять до прагнення виділитися соціально і матеріально від значущих дорослих, що передусім породжує мотив протиставлення себе дорослим, бути незалежним, але при цьому все ще потребувати допомоги дорослих, їх захисту та підтримки. Прагнення підлітка зайняти найкраще положення серед однолітків, пов'язано з комформністю групових цінностей та норм - це час плідного розвитку пізнавальної сфери [15].

Центральне особистісне новоутворення цього періоду – це становлення нового рівня самопізнання, Я-концепції, прагнення пізнати себе, свої можливості та особливості, свою схожість з іншими людьми, свою відмінну - унікальність та неповторність. Джерелами виникнення відчуття дорослості є зсув фізичного розвитку, початок статевого дозрівання та соціальні джерела, а також їхнє усвідомлення самим підлітком [64].

В епігенетичній концепції, наприклад, на думку Е. Еріксона, головне завдання підліткового періоду - це формування відчуття особистої ідентичності та уникнення небезпечності виникнення рольової невизначеності.

За Е. Еріксоном завданнями розвитку індивіда для досягнення ідентичності є:

- ✓ Набуття відчуття часу та безперервності життя;
- ✓ Розвиток впевненості в собі;
- ✓ Прийняття відповідно своєї статі ролі;
- ✓ Експериментування з різними ролями;
- ✓ Вибір професії;

- ✓ Формування особистої системи цінностей та пріоритетів;
- ✓ Пошук своєї ідеології [52].

Хевігхерст вказує на інші завдання розвитку:

- ✓ Прийняття своєї зовнішності та вміння ефективно володіти своїм тілом;
- ✓ Формування нових і більше зрілих відносин з однолітками;
- ✓ Прийняття чоловічої та жіночої соціально-сексуальної ролі;
- ✓ Досягнення емоційної незалежності від батьків та інших дорослих;
- ✓ Підготовка до трудової діяльності, що могла б забезпечити економічну незалежність;
- ✓ Підготовка до одруження та сімейного життя;
- ✓ Поява бажання нести соціальну відповідальність та розвиток відповідної поведінки;
- ✓ Набуття системи цінностей та етичних принципів, якими можна керуватися у житті, тобто формування особистої ідеології [52].

У підлітковому віці формується моральний світогляд, це призводить до якісних зсувів у всій системі потреб та прагнень, коли провідне місце починають займати моральні мотиви [19].

До найважливіших конфліктів у підлітковому віці відносять такі [11]:

- Дифузія ідентичності: короткочасна або довготривала неспроможність Я-системи сформувати ідентичність;
- Дифузія часу: порушення відчуття часу, нерідко з дифузією пов'язані страх та бажання смерті;

- Застій у роботі: порушення природної працездатності, у більшості випадків супроводжується дифузією ідентичності;
- Негативна ідентичність проявляється, перш за все, заперечені всіх властивостей та ролей, що в нормі сприяють формуванню ідентичності (сімейні ролі та звички, статево-рольові стереотипи, тощо);
- Конфліктні відношення підлітків базуються на боротьбі за лідерство;

Підлітки схильні вирішувати конфліктні ситуації у формі звинувачень, агресії та вимог. В основі застосовуваних підлітками копінг-стратегій у ситуації булінгу такі механізми, як: психологічний захист, емоційне та агресивний реагування, фізичне відновлення, рефлексія. Домінуючими форми насильства у підлітків визнані психологічне (емоційне) і фізичне насилля [66].

Брайзендайн відмічає, що в підлітків є, з одного боку, сплеск гормональних змін, з іншого - проблеми соціальної адаптації при переході до дорослого життя. У хлопців та дівчат відповідь на ці виклики не однакові. Для хлопців - це найчастіше розвиток самоповаги завдяки незалежності від оточуючих, у той час як у дівчат, ця відповідь знаходиться через встановлення соціальних зв'язків [9].

Д. Ольвеус виділив деякі типові риси булерів. Так, вони можуть проявлятися і у тих дітей, які не є ініціаторами булінгу в класі, але вони будуть не так явно виражені, як у самих булерів [23].

Типові риси булерів:

- ✓ Такі діти впевнені, якщо вони підпорядкують собі всіх однокласників, їм буде легше досягати бажаного;
- ✓ Швидко збуджуються та дуже запальні;

- ✓ Відсутність співчуття до жертви;
- ✓ Хочуть бути у центрі уваги, без глядачів булінгу не буде;
- ✓ Вважають себе вище жертви;
- ✓ Агресивні;
- ✓ Якщо ці діти, ще не лідери у класі, то намагаються найшвидше їм стати;
- ✓ У розмовах не йдуть на компроміси;
- ✓ Мають слабкий самоконтроль;
- ✓ Часто зухвало та агресивно поводять себе по відношенню до дорослих, включаючи батьків та вчителів;
- ✓ Як правило, мають складності в процесі навчання, на відмінну від однолітків;
- ✓ Як правило, фізично сильніші за жертву;
- ✓ Як правило, з неблагополучних сімей.

У хлопчиків розвивається дух суперництва, збільшується рівень агресії, самовпевненості, самоствердження та бажання проводити більше часу за самостійними заняттями та за комп'ютером, які дають можливість шляхом спроб та помилок знайти спосіб заявити про себе при достатньо віртуальній відповідальності за невдачі [9].

У дівчат - більш значимим стає емоційне життя, прокидається потреба в експериментах з зовнішнім світом, спілкуванні та прив'язаності, плітках, обмінах секретами. Близькі соціальні зв'язки позитивно впливають на сприйняття ними оточуючого світу, а будь-яка втрата подібних взаємовідносин загострює відчуття самотності або втрати. Так, засобом встановлення нових контактів або засобом зняття стресу може являтися довготривале спілкування по телефону [35].

У підлітків з варіативною гендерною роллю можуть проявлятися зміни поведінкових ознак. Наприклад, у дівчат з підвищеним рівнем

чоловічих гормонів, можлива агресивна поведінка та прагнення до влади над групою своїх подруг або хлопців [35].

Більшість досліджень, спрямованих на вивчення гендерних відмінностей, при агресивній поведінці підлітків, вказують на переважання фізичної та не прямої агресії у хлопців і вербальної агресії, підозрливості, роздратування, негативізму у дівчат. Дівчата-підлітки виражають свою агресію частіше за все у прихованій формі, а хлопці - у відкритій. Передбачається, що це пов'язано з суспільним схваленням агресивної поведінки хлопців та засудження подібної поведінки у дівчат. У цілому дослідники сходяться у думці, що хлопці більш схильні до агресивної поведінки і насильства ніж дівчата[35].

Не дивлячись на поширену думку, що агресивність хлопців вища ніж у дівчат, багато практичних психологів стверджують, що дівчата в підлітковому віці відрізняються більшою агресивністю ніж хлопці. А. Маслоу та Е. Еріксон вважають, що підвищена агресивність дівчат-підлітків є своєрідним «бунтом» проти підготовленої для них ролі матері та господині [63].

Е. Іванова у своєму дослідженні вказує на негативні зміни в різних сферах психологічного розвитку високоагресивних дівчат-підлітків: *в поведінковій сфері*: нестабільність відносин з оточуючими, переважно однотипний спосіб реагування на фрустрацію та труднощі, схильність до звинувачень, егоцентризм, уникнення самостійного рішення проблем. При спілкуванні з сім'єю характерна трактовка батьківської строгості як ворожості; *в афективній сфері*: низька толерантність та швидке виникнення негативних емоцій, сильна дратівливість, нестабільна самооцінка, перебільшення негативних наслідків подій що відбуваються; *в мотиваційній сфері*: протест проти традиційних стереотипів жіночності та підготовлених для них гендерних ролей матері та господині, орієнтованість не на спільні, а на особистісні досягнення [63].

Результати дослідження В. Петросянц [46] вказують, віктимна поведінка також у більшій ступені проявляється у дівчат. Цей факт пов'язується з фемініними рисами характеру, процесу становлення гендерної ідентичності і специфікою самопізнання. Дівчата більш самокритичні та схильні аналізувати різні аспекти свого «Я», в той час як у хлопців структура «Я» спрощена.

Хлопці можуть стати булерами з різних причин, що штовхають їх на агресивну поведінку проти більш слабо члена групи. До однієї з таких причин відноситься комплекс неповноцінності, що виникає одночасно з прагнення до визнання і може призвести до вироблення потреби добиватися поставлених цілей за рахунок утиску інших [46].

Хлопці-булери більш схильні до фізичної агресії, фізичної розправи над жертвою, а прізвиська та висміювання тільки супроводжують цькування. Думка дослідників про особистісні особливості хлопчиків булерів розходяться. Вони вважають, що хлопчикам притаманна наявність страхів, побоювань та тривоги, замкнутість, закритість їх внутрішнього світу, тенденція до скритності, незадоволення собою, сумніви у власній правоті, співчуття до скоєного або сказаного та тенденції до [63].

Інші характеризують хлопців-булерів як імпульсивних, з різним стилем сімейного виховання. Не можна заперечувати вірогідність навчання агресивної поведінки у батьків, особливо, якщо в сім'ї практикується фізичне покарання і насильство, а її члени емоційно роз'єднані [63].

Причини через які дівчата практикують поведінку булерів, можуть бути: гормональний збій, авторитарний батько або відсутність матері; прихильність феміністським поглядам та цінностям; «бунт» проти підготовленої для них гендерної ролі; бажання бути лідером в групі однолітків; захисна реакція після пережитого насилля; заняття чоловічим видами спорту, (наприклад боротьба чи бокс) з властивими чоловікам способами досягнення перемоги [35].

Для дівчат-булерів характерні особистісні риси як: егоцентризм, тривожність, демонстративність, прагнення привернути до себе увагу, інфантильність та емоційна незрілість. Зазвичай у них спостерігається нестабільні відношення з оточуючими, швидке виникнення негативних емоцій, схильність до звинувачень, агресивні реакції на фрустрацію, нестабільна самооцінка [35]. Дівчата більш схильні до висміювання, інтриг проти жертви, наклеювання ярликів та привласнення прізвиськ, поширення чуток. Можуть бути присутні і фізичні прояви булінгу, особливо у дівчат що мають маскулітні риси.

У хлопців з віком спостерігається спад агресивної поведінки, а у дівчат підвищується схильність до агресії (агресивної поведінки) [35].

В цілому загальна агресія підлітків проявляється ворожістю, словесною лайкою, наглістю, неповторністю, негативізмом, брехнею та вандалізмом. Такі підлітки не приховують антисоціальну поведінку у формі хуліганства, а в деяких особливих моментах виникає дезорганізація поведінки, злочинство, фізичне насильство до однолітків [5].

Для агресивних підлітків характерні: низька самооцінка, уникнення ситуацій, коли необхідно захищати інших людей, навіть якщо це вигідно; вони егоцентричні, готові маніпулювати людьми для своєї вигоди. При цьому вони мають гіпертрофовану потребу в залежності, не підкорюються дисципліні, у них також не розвинено сексуальне гальмування [5].

Для підлітків характерні п'ять типів реакцій на булінг [63]:

Активне протистояння - проявляється як прагнення до підтримки та спроба самостійно домовитись з агресором. Підлітки адекватно використовують допомогу людей, які їм доступні і допомозі передують їхня активна діяльність по встановленню конструктивних взаємовідношень з кривдниками. Всі негативні емоції переходять та носять інструментальний характер

Пасивне протистояння - підлітки з таким типом реакції не можуть та не вміють активно протистояти іншим, але у них виникає широкий спектр способів пасивного протистояння: від плачу до істерик, зі спробами самозахисту: посилення заїкання, невротичні тики, енурез, тощо. Їм властиві реакції по типу зміщення особистих негативних переживань на молодших, слабших, близьких людей. Під час насильства вони втрачають самовладання, імпульсивно шукають підтримку. Якщо вони її одразу не знаходять, губляться ще більше та перестають довіряти своїй колишній «команді підтримки».

Відмова від протистояння. Така реакція передбачає дві стратегії поведінки:

- Переважно фіксований на проблемі тип реагування. Відмова від боротьби настає на ранніх етапах насильства. У цій категорії підлітків переважає низька самооцінка, недостатньо структурована та диференційована «Я-концепція». Вони песимістично сприймають оточуючих, тривожні, відчувають себе безсилами. Підлітки з таким типом реакції вважають безнадійними спроби захиститися від насилля. Саме ці підлітки частіше за все схильні до суїциду, беручи на себе провину за агресію інших людей.
- Заперечення жорстокого поводження - такий тип реакцій виникає у підлітків, коли вони заперечують наявність персоналізованої агресії, через ряд механізмів психологічного захисту: заперечення, витіснення та раціоналізація. Насилля по відношенню до себе вони переводять в жарт, заперечуючи проблему перед однолітками та дорослими [63].

Втеча від жорстокого поводження - ця частина підлітків намагається уникати будь-яких контактів з агресорами, включаючи повну відмову від

відвідування місць, пов'язаних з жорстоким поведінням, чи тих що з ним асоціюються. Ці підлітки відрізняються особливо незрілою «Я-концепцією», вкрай низькою самооцінкою, високим рівнем тривожності, низьким або негативним статусом у товаристві учнів, саме тому вони категорично заперечують саму можливість будь-якої підтримки, від кого вона би не була [63].

Псевдоактивне протистояння - діти цього типу, активним протистоянням погіршують ситуацію. Вони конфліктні з однолітками та батьками, борються з насильством через проекцію, в якій велику цінність мають всі агресори [63].

Дослідження показали що підлітки-жертви булінгу схильні приховувати агресію, що відбувається по відношенню до них, відчують себе беззахисними, відчують постійну небезпеку, страх перед усім, невпевненість, а в результаті втрачають повагу до себе та віру у власні сили.

Ефекти впливу суспільства на розвиток особистості підлітків можна узагальнити таким чином: [2]

1. Найсерйозніший вплив насильство дає на самопізнання дитини: самопізнання стає невизначеним, розмитим, а іноді суперечливим та розірваним у часі; відмічається гіпервиражене уявлення про себе як про жертву, перебільшення, уявлення тих частини тіла, які були в центрі події, її самооцінка становиться низкою, дитина постійно переживає почуття провини, сорому, власної неповноцінності.
2. В результаті насилля відбувається не конструктивна трансформація світогляду та мотиваційно-змістової сфери дитини. Якщо при нормальному розвитку для дитини характерні високий пізнавальний інтерес, життєлюбство та відкритість зовнішньому світу, то дитина, яка постраждала від насильницьких дій, характеризується боязкістю та замкнутістю. Це впливає на картину світу дитини, що формується,

який оточуючу дійсність починає розглядати не як цікаво - нецікаво красиво - некрасиво, а як безпечну або небезпечну. Зміщення змістового вектору в бік пошуків найбільш безпечних способів життя перебудовує направлення та вираження активності дитини: з'являється тенденція амотивованості у поведінці, в учбовій та ігровій діяльності («нічого не хочу») [2]. Зникає ініціатива, знижується власна відповідальність за вибір та виконані вчинки.

3. Установки, що формується у дитини в результаті насилля, часто мають деструктивний характер. Так у дитини, яку б'ють, закріплюється у думці допустимість, а також необхідність покарання у такій формі, право фізично сильної людини на безмежну владу та контроль, фізичне насилля як найбільш дієвий спосіб досягнення мети.
4. Особливе місце у поведінці постраждалих дітей займають випадки прояву емоційної втоми та глухоти при зіткненні з ситуаціями чужого горя, болю, та біди. Діти все частіше, скоріше з цікавістю, ніж зі страхом або обуренням, спостерігають сцени страждання іншої людини або тварини в реальному або віртуальному житті. Психологи відзначають, що таке порушення емоційного розвитку пов'язано з нерозумінням тих відчуттів, які переживає інша людина з нерозвиненістю та емоційною інфантильністю дитини [2].
5. Серйозними є порушення у взаємодії та спілкуванні дітей. Безкорисливість та взаємодопомога дружби у постраждалої дитини може змінюватись комфортом в спілкуванні з іншою людиною, а також його корисністю та перспективністю для досягнення своїх цілей.

Таким чином підлітки учасники булінгу можуть демонструвати такі типи поведінки як: агресивна, захисна, ситуативна, нормативна та пасивна.

РОЗДІЛ 2.

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЧИННИКІВ БУЛІНГУ В УЧНІВСЬКОМУ КЛАСІ

2.1 Процедура проведення дослідження чинників булінгу в учнівському класі

Дослідження з виявлення особливостей булінгу в підлітковому віці проводилося на базі загальноосвітньої школи І-ІІІ ступенів № 53. У дослідженні взяли участь 67 учнів п'ятих - дев'ятих класів. Всі реальні імена дітей в нашому дослідженні були змінені.

Мета дослідження: виявлення чинників та особливостей булінгу в підлітковому віці.

Об'єкт: підлітки п'ятих - дев'ятих класів.

Предмет: чинники та особливості булінгу в підлітковому віці.

Гіпотеза: 1. Булінг як повторювана агресія, може відтворюватися не тільки через підлітка - агресора, але також жертви булінгу; 2. Жертва булінгу може викликати агресію у однолітків через відмінності в зовнішньому вигляді і індивідуально-особистісних особливостей поведінки (наприклад, імпульсивність, загальмованість, зверхне відношення до інших тощо)

Для перевірки нашої гіпотези ми використовували такі методики:

1. Опитувальник «Діагностика стану агресії» (опитувальник Басса-Дарки)
2. Опитувальник «Ситуація булінгу в школі»

3. Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн
4. Соціометрична методика «Драбина»
5. Експертно-педагогічна оцінка

Емпіричне дослідження проводилося у три етапи:

Перший етап. На першому етапі нашого дослідження за допомогою стандартизованого опитувальника «Діагностика стану агресії» (опитувальник Басса-Дарки) ми мали змогу оцінити рівень агресивності в учнівському класі. «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц, допоміг виявити класи, де є ситуація булінгу. З дев'яти класів, для дослідження було відібрано чотири класи, які були обов'язковими для обстеження на наступному етапі.

Другий етап передбачав вивчення самооцінки у підлітків за допомогою методики Дембо-Рубінштейна, а також виявити хто саме та з яких причин є аутсайдерами, або лідерами у класі.

Третій етап. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів.

Опитувальник «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц

Цей опитувальник дозволяє розділити вибірку підлітків на дві групи:

- «жертви» - учні, які представили високий ступінь тенденції бути жертвою булінгу і не проявляли агресивних дій по відношенню до інших учнів;
- «кривдники» - учні, які представили себе як учасників булінгу з частотою у декілька разів.

Опитувальник «Діагностика стану агресії» (опитувальник Басса-Дарки).

Цей опитувальник є необхідним для виявлення рівня агресивності серед підлітків, а також допомагає виявити найактивніші форми агресивних реакцій.

Соціометрична методика «Драбина». Мета методики, виявлення низько статусних підлітків в групі і причини їх неприйняття, а також виділення найбільш бажаних підлітків групою.

Дослідження самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн. Ця методика допомагає з'ясувати рівень самооцінки у потенційних «жертв» та кривдників.

Експертно-педагогічна оцінка. Експертна оцінка класних керівників проведена для уточнення учасників булінгу і з'ясування випадків конфліктних ситуацій між підлітками в класі.

2.2. Аналізування результатів емпіричного дослідження булінгу учнів

Для виявлення ситуації булінгу в учнівському класі був обраний опитувальний «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц.

За його допомогою ми отримали результати, які сприяють виявленню класів де є булінг, для подальшої профілактичної роботи з ними.

На запитання анкети: «Чи є проблема насильства у школі?» 54% учнів визнали цю проблему, а 46% не визнають.

На думку підлітків кривдниками, або тими хто здійснює насильство є: «старші учні» - 22%, «однолітки» - 49%, «вчителями» - 11%.

Домінуючими формами булінгу у школі визначено такі: «приниження» - 34%, «плітки та інтриги» - 18%, «погрози (залякування)» - 16%, «ізолювання» - 12 %, «фізичні діяння (побиття, штовхання, утиск)» -

13%, «інші форми (насмішки, псування майна, вимагання)» - 7%.

На думку підлітків цькування в школі здійснюється частіше за все: «під час перерви» - 48%, «перед заняттями або після» - 15%, «під час занять» - 19%, «по дорозі до школи або зі школи» - 10%.

Вивчення емоційних переживань демонструє, що 22% - «бажають відповісти тим самим», 21% - «відчувають страх», 19% - «пригніченість», 18% «відчувають ненависть та злість», 13% «провину та сором», 7% - «байдужість».

Серед учнів «ніколи не піддавалися булінгу» - 56% опитуваних, «так, таке іноді траплялося» - 20%, «так, таке трапляється регулярно» - 24% (Рис.1).

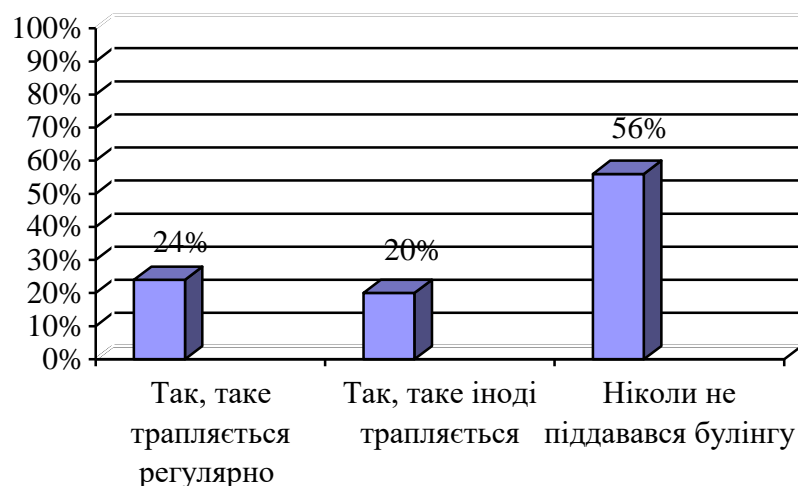
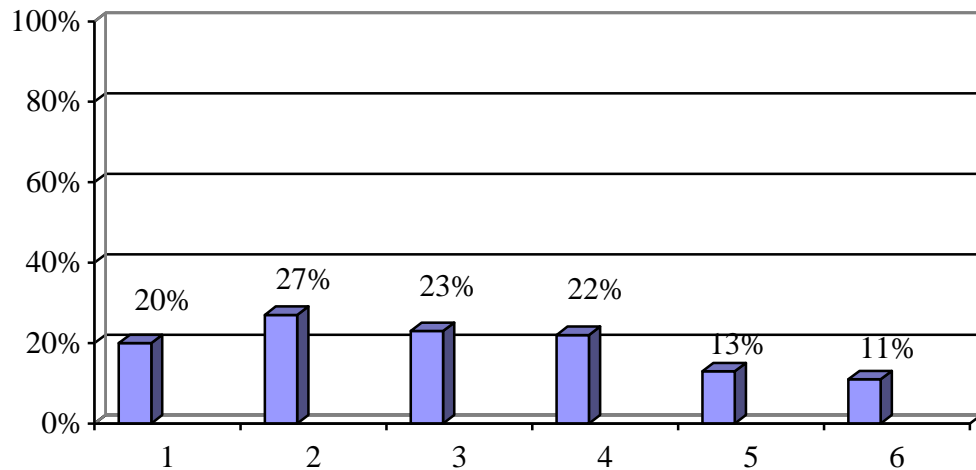

Рис.1. Частота прояву булінгу в шкільному середовищі

Виходячи з отриманих даних, можна окреслити групу «жертв», в неї ввійшли учні, які переживають ситуацію булінгу регулярно – 24% від загальної вибірки всіх опитуваних. Це 19 осіб.

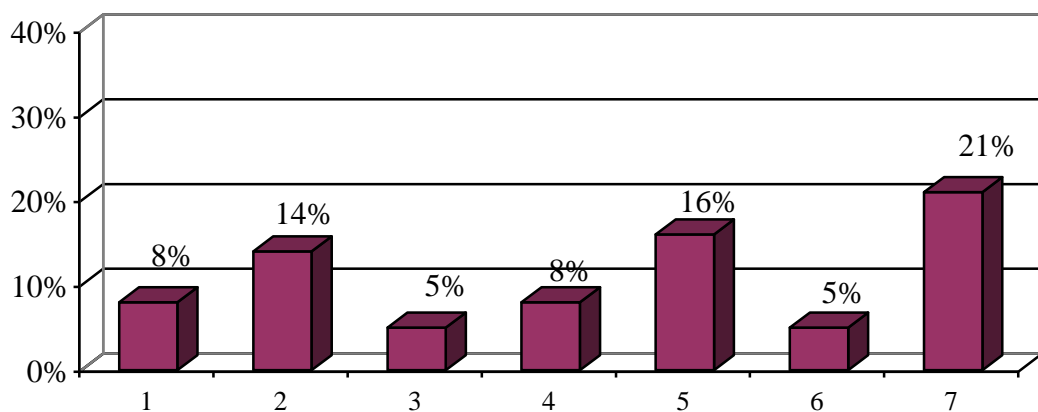
Розглянемо результати опитування «жертв».

1- Інші учні насміхалися над тобою; 2 – Інші учні ігнорували тебе та виключали зі спільної діяльності; 3 – Інші учні застосовували по відношенню до тебе фізичну силу; 4 – Інші учні поширювали неправдиві чутки про тебе; 5 – Інші учні псували твоє майно або відбирали гроші; 6 – Інші учні насміхалися над особливостями твого тіла.

Рис.2. Прояв булінгу у школі по відношенню до «жертви»

Проведений аналіз результатів розуміння «жертвами» причин булінгу по відношенню до їхньої особистості. Дані представлені на рисунку 3.

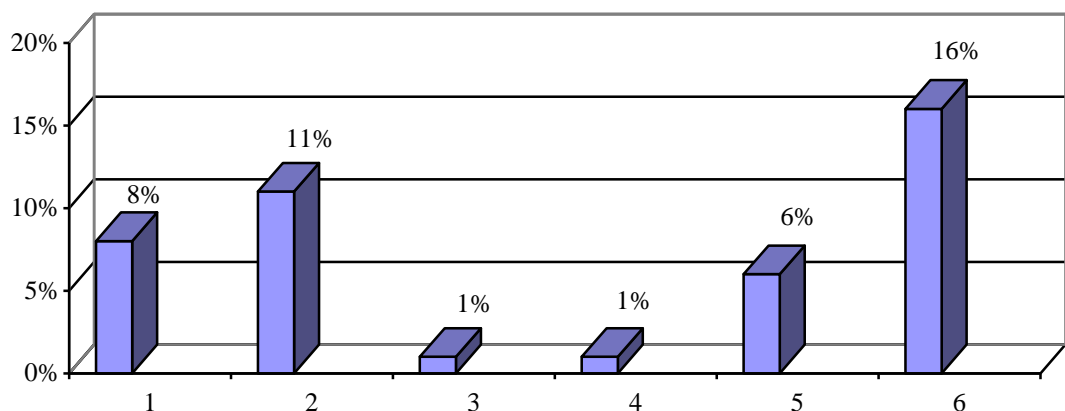

1 – Я вважаю себе «вище» за них; 2 – Я ігнорую їх; 3 – Я більше подобаюсь вчителям ніж інші; 4 – Я багатий/бідний; 5 – Моя зовнішність приваблива/специфічна; 6 – Я часто сварюсь з іншими учнями; 7 – Я не знаю чому вони це роблять.

Рис.3 – Дослідження причин булінгу з точки зору «жертв»

Виходячи з даних, що представлені на рисунку 3, можна констатувати такий факт, що більшість «жертв» - 21% не усвідомлюють причин булінгу по відношенню до себе, особливостями своєї зовнішності назвали причину булінгу – 16%, ігнорування кривдників, як причина булінгу була виділена у 14%, інші причини були обрані у меншій кількості випадків.

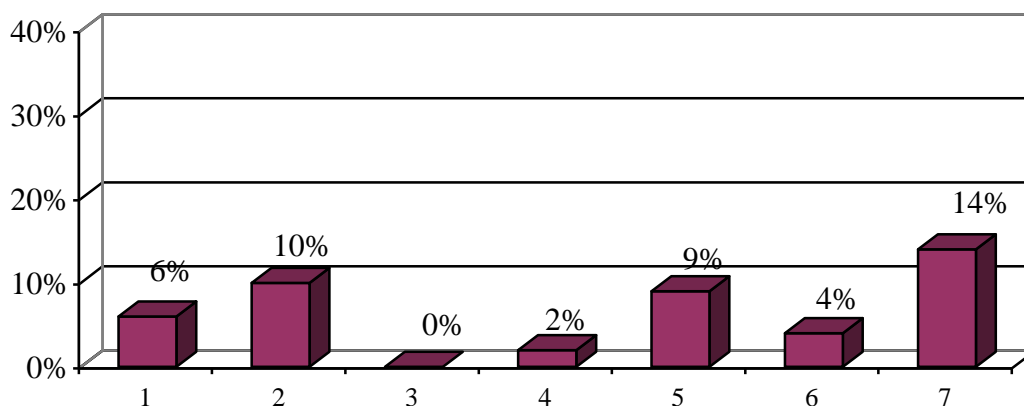
Вивчимо особливості поведінки «жертв» під час булінгу. Ґрунтуючись на даних малюнка 4, можна відзначити, що переважаючою стратегією поведінки «жертви» у ситуаціях булінгу є бажання зробити вигляд, що нічого не відбувається – 16%, а на другому місці стратегія ігнорування кривдників – 11%, на третьому місці – прогулювання школи – 8%, у 6% «жертва» намагається порозумітися з кривдником, на п'ятому та шостому місці в 1% випадків «жертва» відчуває себе слабкою та безпомічною або намагається уникати місць, де відбувалося цькування.

1 – Я прогулюю школу; 2 – Я ні з ким не розмовляю; 3 – Я стаю слабким та безпомічним; 4 – Я уникаю місця, де це відбулося; 5 – Я пояснюю, що так не можна робити; 6 – Я роблю вигляд, ніби нічого не сталося.

Рис.4. Дослідження особливостей поведінки «жертви»

Окрім причин та особливостей поведінки «жертви», необхідним для дослідження чинником булінгу є методи боротьби з булінговою ситуацією.

1 – Я розповідаю про це своїм батькам; 2 – Я говорю про це з вчителем; 3 – Я відвідную психолога; 4 – Я змінюю школи; 5 – Я певний час не відвідную школу; 6 – Я протистою булінгу; 7 – Я терплю та нічого не роблю.

Рис.5. Результати дослідження методів боротьби «жертв» з булінгом.

Пріоритетним методом боротьби з булінгом для «жертв» стала пасивна позиція – 14%, тобто вони вважають за нормальне нічого не робити для запобігання насильства. Прогулювання школи обрали 9% опитуваних. Особливо варто відзначити, що 10% схильні розповісти про свої проблеми вчителю й лише 6% батькам.

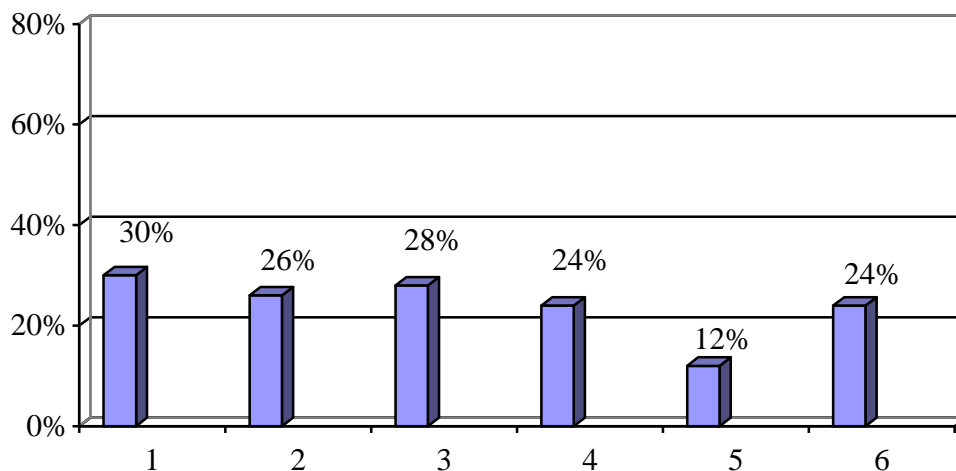
Розглянемо результати опитування «кривдників».

Рис.6. Частота участі в булінгу по відношенню до іншого учня.

Серед опитуваних ніколи не приймали участь у булінгу по відношенню до інших учнів 72%, іноді приймають участь – 20%, регулярно – 8%.

Розглянемо особливості прояву булінгу у «кривдників». Ґрунтуючись на даних малюнка 7, можна зробити висновок, що «кривдники» схильні висміювати своїх «жертв» - 30%, розповсюджувати про них плітки та неправдиві чутки – 28%, виключати «жертву» зі спільної діяльності – 26%, застосовували фізичну силу та насміхалися над особливостями тіла інших учнів – 24%, псували власність інших учнів – 12%.

1 – Насміхався та ображав інших учнів; 2 – Я ігнорував інших учнів та виключав їх зі спільної діяльності; 3 – Я розповсюджував неправдиві чутки про учня; 4 – Я застосовував по відношенню до інших учнів фізичну силу; 5 – Я псував власність інших учнів; 6 – Я відкрито насміхався над особливостями тіла інших учнів.

Рис.7. Види прояву булінгу у «кривдників».

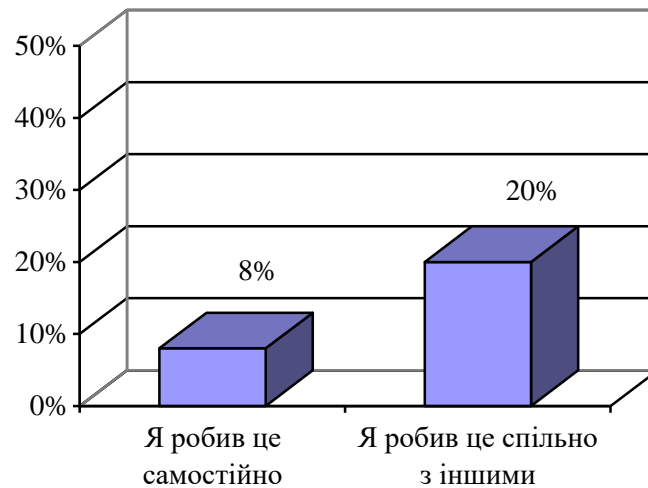
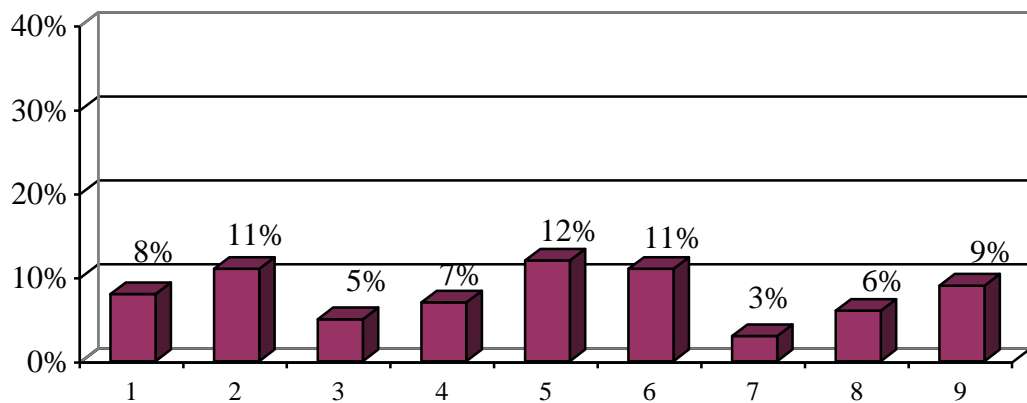

Рис.8. Розподіл учасників булінгу за груповою ознакою.

Результати опитування показали, що «кривдники» віддають перевагу діяти за компанію – 20%, коли окремих учасників може приховувати свою участь у цькуванні. Але під час особистого цькування ідентифікувати «кривдника» буде просто – 8%.

1 – Він/вона веде себе зарозуміло; 2- Він/вона ігнорує інших учнів; 3 – Він/вона подобається вчителю більше, ніж інші; 4 – Він/вона робить те, що скаже вчитель; 5 – Він/вона розповідає вчителю про інших учнів; 6 – Він/вона розповідає іншим про сварки з ним/нею; 7 – Він/вона багатий(а)/бідний(а); 8 – Його/її зовнішність приваблива/специфічна; 9 – Він/вона часто сваряться з іншими учнями.

Рис.9. Причини булінгу у розумінні «кривдника»

Відповідно до опитування, розуміння причин булінгу у «кривдників» розподілилося таким чином: розповіді вчителю про інших учнів – 12%, розповідь іншим про сварки та ігнорування інших учнів – 11%; конфліктні стосунки з іншими учнями – 9%; зарозуміла поведінка – 8%; підкорення вчителю – 7%; зовнішня несхожість на інших – 6%; більше подобається вчителю – 5%; соціальний статус – 3%.

Таким чином, відповідно до результатів дослідження 8% опитуваних повідомили, що неодноразово проявляли агресивні дії по відношенню до інших учнів та однолітків, ще 20% заявили, що періодично вдаються до насильства. Обидві групи не проявили тенденції бути жертвою (ніколи не піддавалися булінгу) – всього 27 осіб. 24% опитуваних відчували на собі дії агресивного характеру зі сторони однолітків та не провили тенденції бути кривдником (ніколи не приймали участь у булінгу по відношенню до інших учнів) – усього 21 особа.

Відповідно до отриманих результатів за опитувальником «Ситуація булінгу в школі» В.Р. Петросянц, нам необхідно дослідити взагалі рівень агресивності та ворожості опитуваних учнів. Саме для цього ми використали опитувальник «Діагностика стану агресії» Басса-Дарки.

У ході дослідження ми отримали такі результати.

За показниками «індексу агресивності», отриманим за допомогою методики «Діагностика стану агресії» Басса-Дарки, ми розділили підлітків експериментальної групи на три підгрупи:

1. більш агресивні підлітки - 13 учнів з високим рівнем агресивності (Індекс агресивності вище норми 21 ± 4);
2. середньо агресивні підлітки - 29 учнів із середнім рівнем агресивності (Індекс агресивності відповідає нормі 21 ± 4);

3. менш агресивні підлітки - 14 учнів з низьким рівнем агресивності (Індекс агресивності нижче норми 21 ± 4).

Ця методика також дозволила кількісно і якісно охарактеризувати прояви різних видів агресії і ворожості у підлітків за трьома групами.

Прояви агресії і ворожості у більш агресивних підлітків представлені на рисунку 1.

Як видно на рисунку 10, у більш агресивних підлітків відмічається перевищення нормативних показників за такими видами агресії: індекс агресивності - 26,7 при нормі 21 ± 4 ; фізична агресія - 7,5 при нормі 1,55-5,73; образа - 5,7 при нормі 1,52-5,1; підозрілість - 7,3 при нормі 1,55-5,65; вербальна агресія - 10,2 при нормі 4,85- 9,79.

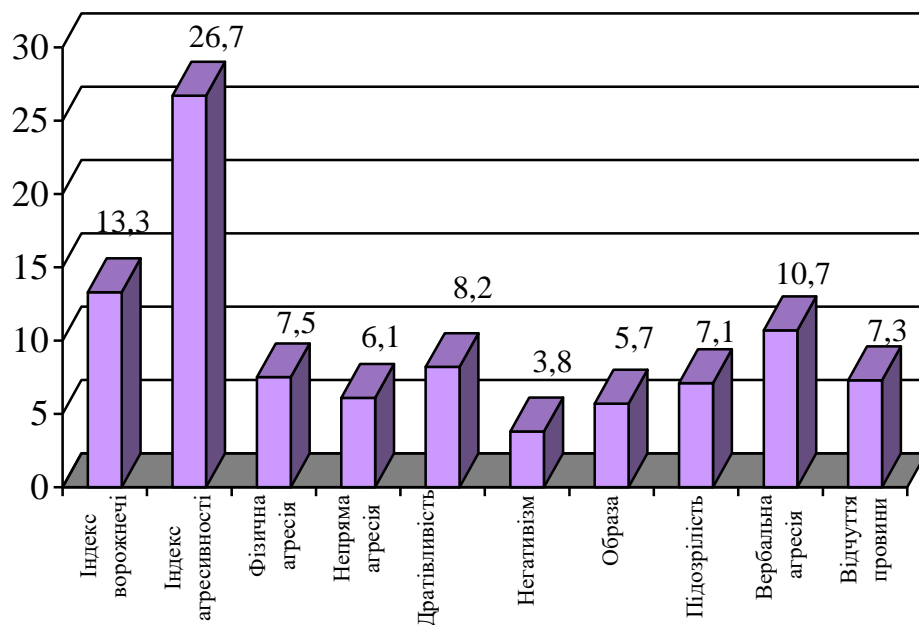

Рис.10. Вираженість різних форм агресивної поведінки у більш агресивних підлітків

Інші показники - непряма агресія, роздратування, негативізм, почуття провини - відповідають нормативним показникам віку. Серед

різних форм агресивних реакцій найбільш яскраво у більш агресивних підлітків виступають вербальна і фізична агресії, образа і підозрілість. Свої негативні почуття підлітки цієї групи найчастіше висловлюють через погрози, крик, сварки, прокльони. При спілкуванні з іншою людиною вони ігнорують її прохання, питання, використовують образи, звинувачують і принижують співрозмовника.

При цьому підлітки можуть як використовувати ненормативну лексику, спрямовану на конкретну людину або групу, так і застосувати фізичну силу проти іншої людини. У взаємодії з іншими людьми підлітки недовірливі, обережні, впевнені, що оточуючі мають намір заподіяти їм шкоду. Підвищені показники фізичної і вербальної агресії, а також образи і підозрілості вказують на те, що ця група підлітків сприймає навколишню ситуацію як ворожу і напружену по відношенню до себе та перебувають у стані емоційного неблагополуччя.

Прояви агресії і ворожості у середньо агресивних підлітків представлені на рисунку 11.

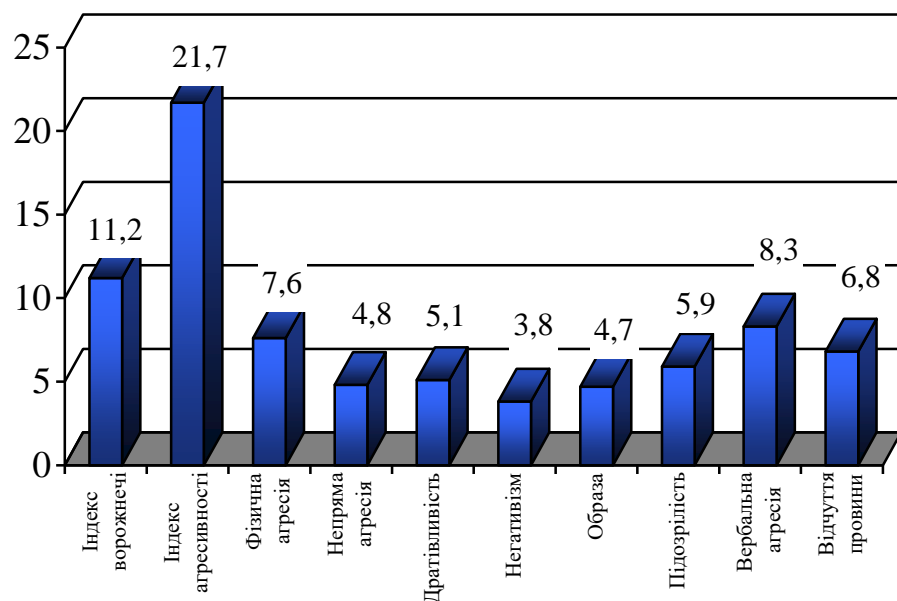

Рис.11. Вираженість різних форм агресивної поведінки у середньо агресивних підлітків

За результатами зображеними на рисунку 11, ми бачимо, що у середньо агресивних підлітків виражається перевищення нормативних показників за такими видами агресії як: фізична агресія - 7,6 при нормі 1,55-5,73; підозрілість - 5,9 при нормі 1,55-5,65. Решта показників видів агресії - непряма агресія, роздратування, образа, негативізм, вербальна агресія, почуття провини - відповідають нормативним показникам віку.

Ці результати свідчать про те, що середньо агресивні підлітки недовірливі і обережні по відношенню до інших людей, в міжособистісній взаємодії їхні реакції варіюються в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей, до переконання в тому, що інші люди планують і завдають їм шкоди. Їхню агресивну поведінку, з одного боку, можна охарактеризувати як запальну, дещо різку, але, з іншого боку, така поведінка може виступати як захисна реакція. При цьому навколишню ситуацію середньо агресивні підлітки сприймають як більш менш благополучну по відношенню до себе.

Прояви агресії і ворожості у менш агресивних підлітків представлені на рисунку 12.

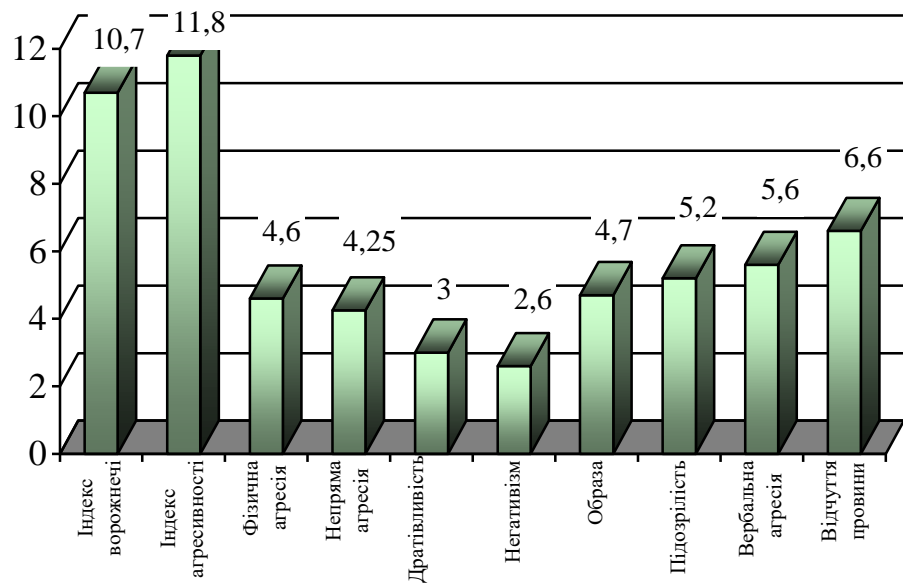

Рис.12. Вираженість різних форм агресивної поведінки у менш агресивних підлітків

Як показано на рисунку 12, у менш агресивних підлітків відзначаються низькі показники за такими видами агресії: індекс агресивності - 11,8 при нормі 21 ± 4 ; роздратування - 3 при нормі 3,84-8,6. Решта показників видів агресії - фізична агресія, непряма агресія, підозрілість, образа, негативізм, вербальна агресія, почуття провини - відповідають нормативним показникам віку. Ці результати говорять про те, що менш агресивні підлітки навіть під час збудженої поведінки не готові до відкритого прояву своєї агресії.

Нерідко агресивність підлітків може бути пов'язана з їхньою самооцінкою. Завищена або занижена самооцінка може по рівному впливати на почуття та поведінку дитини. У ході нашого дослідження ми вирішили з'ясувати, чи залежить рівень агресивності учнів від їхньої самооцінки. Саме для цього ми обрали опитувальник Дембо-Рубінштейна.

Аналізуючи рівень самооцінки (див.мал.13) ми бачимо, що в цілому рівень адекватної самооцінки вищий за інші показники та становить 59%. Завищена самооцінка у 17% опитуваних, а занижена у 24% учнів.

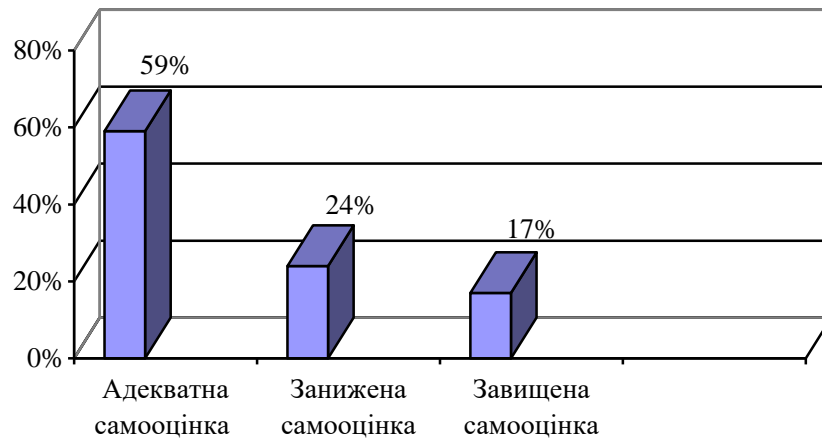

Рис.13. Рівень стану самооцінки підлітків

Вибірка показала, що рівень домагань (мал.14) досліджуваної групи підлітків у більшості вписується у норму (від 75 до 89 балів) та складає 70%; дуже високий рівень домагань (від 90 до 100 балів) склав 12%, що свідчить про нереалістичний, некритичне ставлення школяра до власних можливостей, він не вміє правильно та вдало ставити перед собою цілі. Наявність нереалістичного рівня домагань може свідчити про особистісну незрілість опитуваних. Результат менше 60 балів показало 17% опитуваних та свідчить про занижений рівень домагань. Безумовно, чим нижчий рівень домагань, тим більше цей показник свідчить про неблагополуччя у особистості.

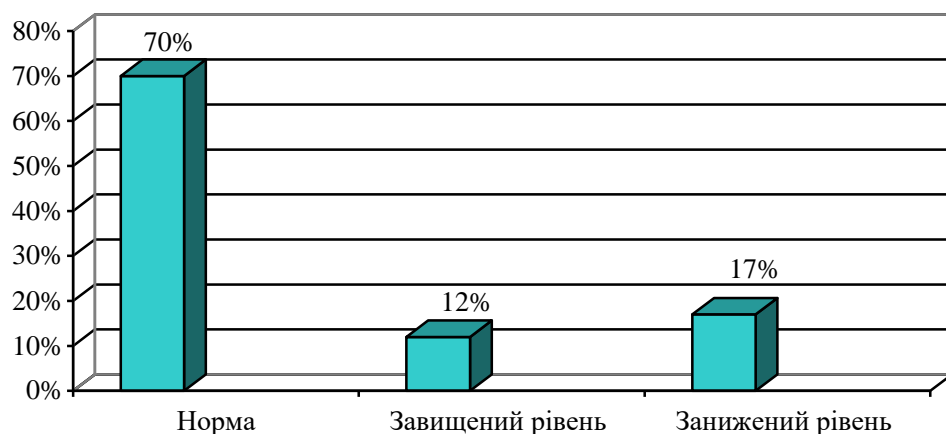

Рис.14. Рівень домагань підлітків

Розходження між рівнем домагань та рівнем самооцінки.

В цілому у опитуваних виявлена норма між рівнем домагань та рівнем самооцінки. Нормою вважається розходження від 8 до 22 балів, що свідчить про те, що школяр ставить перед собою такі цілі, які він дійсно намагається досягти. Домагання у значній частині випадків ґрунтуються на оцінці їм своїх власних можливостей, що слугують стимулом особистісного розвитку.

Зацікавлення викликали дані деяких учасників дослідження. У них виявленні високі показники верхньої частини шкали (76-100 б.), що свідчить про завищену самооцінку, такі показники зафіксовані лише у двох учнях. Також ці показники домагань знаходяться у найвищій межі, що свідчить про незріле відношення до цінностей.

До того ж звернули увагу на себе показники нижчої частини шкали (0-45 б) – вони можуть бути показником заниженого уявлення про себе. Це свідчить про те, що він начебто «змирився» зі своєю «нікчемністю», навіть не сподівається на те, щоб виправити своє положення.

В цілому у всіх опитуваних розходження були незначними, у межах норми, за винятком декількох досліджуваних, відсоток таких склав 5,1% від усіх опитуваних. Із них двоє з завищеною самооцінкою та високим рівнем домагань. Найбільш яскраві характеристики таких показників підтверджують наші ствердження про агресивність одних та слабкість інших.

У класах, де регулярно простежувався булінг, підліткам була дана соціометрична методика «Драбина». Метою цієї методики, було підтвердити метод спостереження, за допомогою виявлення низько статусних підлітків в групі і причини їх неприйняття, а також виділення

найбільш бажаних підлітків групою. Результати даної методики представлені в Таблиці 2.

Результати соціометричною методики «Драбина»

Таблиця 2.

№	Ім'я	Кількість виборів		Причини негативних виборів
		Негативних	Позитивних	
	Кирило	21	-	<p><i>Особливості поведінки:</i></p> <p>Не впевнений в собі; Бреше постійно; Нерозумно поводитьсь</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i></p> <p>Товстий; Від нього постійно смердить; Неприємний запах з рота; Вічно брудний; Очі страшні; Неохайний</p>

Продовження таблиці 2.

	Герман	19	-	<p><i>Особливості поведінки:</i> Ні з ким не спілкується; Мовчить постійно; Дивний; Робить вигляд, що дуже розумний; Підлизується до всіх; Дуже повільний; Бреше</p>
	Поліна	14	-	<p><i>Особливості поведінки:</i> Зарозуміла - нібито крутіша за всіх; Сміється голосно; Погано себе веде; Дратує весь клас; Самозакохана; Принажує всіх, хто з нею не спілкується; Викаблучується;</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i> Вона вдягається як гот; Чоботи у неї страшні; Фарбує волосся в синій колір</p>

Продовження таблиці 2.

	Тимур	6	-	<p><i>Особливості поведінки:</i></p> <p>Мовчить постійно; Скаржиться вчителю; Занадто розумний; Плаче з - за трійки; Як дівчисько поводитьься; Вічно один ходить; Трус;</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i></p> <p>Як ботанік одягається; Окуляри, як у Гаррі Поттера; Худорлявий, з плямою на обличчі</p>
	Анна	11	-	<p><i>Особливості поведінки:</i></p> <p>Не впевнена в собі; Соромиться; Мовчазна; Не товариська; Проголює уроки;</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i></p> <p>Брудний одяг; Смердить; Худорлява, носить великий старий одяг</p>

Продовження таблиці 2.

	Матвій	16	-	<p><i>Особливості поведінки:</i></p> <p>Скупитися; Зануда; Вічно мамою прикривається і братом; Хвалько; Підлиза; Всім догодити намагається</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i></p> <p>Одягається дуже дивно; У нього шкарпетки смердять і голова брудна.</p>
	Влад	18	-	<p><i>Особливості поведінки:</i></p> <p>Задирається до всіх; Дівчат штовхає; Постійно просить все; Привертає увагу; Прогулює заняття; Хуліган</p> <p><i>Особливості зовнішнього вигляду:</i></p> <p>Форму не носить; Страшний; Неохайний; Зуби криві.</p>

Аналізуючи дані таблиці, можна помітити, що головними причинами неприйняття дітей є особливості зовнішнього вигляду і особливості поведінки. Переважають причини, пов'язані з особливостями поведінки. Ми можемо припустити, що підлітки не приймають Кирила з - за особливостей зовнішнього вигляду, а саме, неохайності, у решти підлітків неприйняття проявляється в сукупності причин.

Ми провели експертно-педагогічну оцінку класних керівників, для уточнення учасників булінг і з'ясування причин конфліктних ситуацій між підлітками в класі. Класному керівнику задавалися такі питання: 1. Чи є в класі лідери? 2. Чи є в класі підліток, до якого найгірше ставляться однокласники? 3. Як ви можете охарактеризувати підлітка, до якого найгірше ставляться однолітки? 4. Робили ви які-небудь заходи для поліпшення відносин між підлітками?

Аналізуючи результати експертно-педагогічної оцінки, ми бачимо підтвердження даних минулих методик. У 5 «а» не приймається підлітком є Кирило, причини неприйняття його класом в ньому самому. У 5 «в» класі не приймається підлітком є Герман, причина, як сказав класний керівник, в тому, що Герман сам не йде на контакт, тим самим провокує клас на його відкидання. У 6 «а» класі підлітком, якого не приймає клас, є Поліна, за словами А. В, вона також провокує хлопців на агресивну поведінку по відношенню до себе. У 7 «а» класі, Тимур є жертвою, а Артем явним агресором. Можливо, Артем, проявляючи агресію по відношенню до Тимура, намагається привернути увагу до себе, так як випробує недолік уваги з боку своєї сім'ї. У 7 «б», за словами класного керівника і з отриманих даних проведених методик, що не приймається підлітком є Матвій, в силу ряду причин, таких, як: виглядає неохайно, на нього завжди скаржаться однокласники, постійно знаходиться в сторонці, або задає одні й ті ж питання, тим самим провокує негативне ставлення до себе. У 8 «а»

чітко видно, що ситуація булінг проявляється через особливості поведінки Влада, відсутність дисципліни. У 9 «а» класі жертвою є Анна. Класний керівник зазначає, що причиною булінгової поведінки в сторону Анни є саме дефект мовлення (заїкання). Також вона розповіла, що заїкання є наслідком складної ситуації у сім'ї. Батьки Анни залежні від алкоголю та малозабезпечені. Мають дуже низький дохід, майже всі гроші витрачають на алкоголь. У дівчинки старий та іноді брудний одяг, не має можливості оновити зошити та підручники. Саме це й стає причиною булінгової поведінки зі сторони однокласників.

Таким чином, з усього вищезазначеного можна зробити висновки, що булінг у шкільному середовищі підтримується як зі сторони жертви, так й зі сторони агресора. Причинами булінгової поведінки стають більше зовнішні особливості підлітків, ніж особливості поведінки.

РОЗДІЛ 3

Програма профілактики булінгу в учнівському класі

3.1. Зміст програми профілактики булінгу учнів

Програма профілактики булінгу учнів в шкільному середовищі створення для нормалізації відносин між однолітками та зниження стресової ситуації в школі та класі.

Метою програми є профілактика булінгу в підлітковому віці та створення сприятливих умов для успішного розвитку кожної дитини, збереження фізичного, психічного та психологічного здоров'я.

Завданнями програми є:

- ✓ зниження агресивних і ворожих реакцій;
- ✓ оптимізація міжособистісних і міжгрупових відносин;
- ✓ розвиток комунікативних навичок;
- ✓ формування відповідального ставлення у юнаків до своїх вчинків;
- ✓ навчання навичкам мирного вирішення конфліктів.
- ✓ формування навичок конструктивного реагування в конфлікті;
- ✓ розвиток толерантності та емпатії в учнів.

Пропонована програма ділитися на дві частини: первинну профілактику і вторинну. У первинну профілактику входять встановлення факторів ризику, з'ясування причин і видів булінгу. А також робота з педагогічним колективом, сім'єю учня, і безпосередньо з самим учнем. Проходять дослідження проблеми насильства в школі за допомогою анкет,

вивчення спеціальної літератури та відеозаписів, з метою усунення безпосередніх причин. Вторинна профілактика включає в себе вторинне дослідження учнів, з'ясування причин і розвиток булінгу. А також різні програми з подолання булінгу і попередження прогресування процесу булінгу.

В програмі використовується переважно групова робота, індивідуальна робота включає в себе домашні завдання. Програма враховує вікові особливості підлітків.

Основні принципи роботи з профілактики булінгу в шкільному середовищі:

- ❖ опора на власні сили і потенційні можливості особистості;
- ❖ орієнтація на здатність дитини самотійно долати перешкоди;
- ❖ спільність, співпраця, сприяння;
- ❖ безпека, захист здоров'я, прав, людської гідності;
- ❖ принцип руху колективу;
- ❖ принцип паралельної дії

Наша програма поділяється на кілька напрямків:

1. Нормативно-правове та інформаційне забезпечення заходів, що визначають профілактику булінгу;
2. Організаційно-педагогічна та науково-методична робота з педагогічним колективом;
3. Робота з батьками учнів;

4. Інформаційне, організаційно-кадрове та психолого-педагогічної забезпечення профілактики і запобігання булінгу і Кібербулінгу учнів.

Перший напрямок включає в себе, в першу чергу, поповнення педагогами методичної скарбнички новими формами роботи з профілактики та запобігання булінгу та кібербулінгу в навчальному закладі. Педагоги, а так само всі працівники навчальної установи повинні бути ознайомлені з основними механізмами і проявами феномена «булінг» та його впливу на процес навчання, а так само повинні знати й вміти організовувати роботу з профілактики булінгу в учнівському середовищі.

Другий напрямок програми - організаційно-педагогічна і науково-методична робота з педагогічним колективом. Цей напрямок включає в себе 16 різних заходів. Протягом усього навчального року проводяться різні наради, педагогічні ради на наступні теми:

- ✓ поширеність і особливості прояву булінгу в малих групах;
- ✓ шкільний булінг: актуальність, стан проблеми та психологічний супровід жертв булінгу;
- ✓ роль класного керівника з профілактики булінгу в учнівських колективах;
- ✓ аналіз роботи класних керівників з профілактики дитячого насильства і булінгу за навчальний рік;
- ✓ Булінг в школі: як допомогти дитині подолати агресію;
- ✓ Рефлексія булінгу.

Третій напрям програми - це робота з батьками учнів. Сюди входить величезний ряд заходів, таких як різні загальношкільні батьківські збори з

теми «Булінг в шкільному середовищі, як значні зміни в житті учнів, що призводять до психічного дистресу». Батьківські збори в класах з тем: «Як пережити наслідки булінгу, заподіяної в підлітковому віці», «Як запобігти і подолати булінгу?» ,«До чого може привести булінг?», тощо.

Наступний напрямок - це забезпечення профілактики і запобігання булінгу і кібербулінгу учнів. Для початку сюди входять різні бесіди класні і інформаційні години з юнаками про профілактику булінгу, які проводяться протягом всього навчального року. Сюди можуть входити такі теми: «Вчися управляти своїми емоціями», «Як подолати шкільний булінг?», «Прекрасно там, де буває милосердя», «Життя як пізнання добра», «Як боротися з конфліктами» та тощо.

Очікуваний результат:

- ✓ Формування стійких доброзичливих стосунків в групі підлітків;
- ✓ Придбання навичок конструктивного реагування в конфлікті, зниження агресії, зміна уявлення про самого себе;
- ✓ Поліпшити соціальне самопочуття всіх учасників колективу.

Структура заняття:

Вступна частина - набір вправ, що сприяють активації учасників групи, створення сприятливої атмосфери, підвищенню згуртованості.

Основний етап - бесіди, ігри, вправи, що допомагають зрозуміти і засвоїти тему і досягти мети заняття.

Рефлексія - в кінці кожного заняття учасники діляться своїми почуттями, переживаннями, що сподобалося на занятті, а що ні, що нового і корисного дізналися, що можуть застосувати в житті.

Основу програми складають різні ігри та вправи спрямовані на розвиток комунікативних якостей, розвиток навичок саморефлексії. Велика увага приділяється вправам спрямованим на розвиток навичок вирішення конфліктних ситуацій, зниження агресивних і ворожих реакцій, а також розвиток навичок конструктивного реагування в конфлікті. Також в програмі є вправи спрямовані на згуртування колективу, оптимізацію міжособистісних відносин в колективі і розвиток толерантності і емпатії.

Педагог-психолог на свій розсуд може їх групувати і поєднувати - в залежності від цілей, які він поставив, працюючи з підлітками з проблеми профілактики булінгу. Після кожного заняття дається домашнє завдання, яке обговорюється на початку наступного. Домашні завдання співвідносяться з темою вправами тренінгу.

Перед проведенням програми і після програми проводяться діагностичні методики щодо виявлення булінгу серед підлітків. До проведення програми діагностика проводиться на наявність булінгу в класі, після проведення програми діагностика проводиться з метою виявлення позитивного впливу проведеної програми по профілактики булінгу на підлітків.

Таблиця 3.

План заходів програми з профілактики булінгу серед підлітків

№	Тема	Мета	Зміст роботи
1	«Командоутворення»	Оптимізація міжособистісних та міжгрупових відносин	Вправа «Пересядьте ті, хто...», Вправа «Дім». Домашнє завдання

2	«Особистісні якості»	Розвиток навичок саморефлексії	Гра «Плутанина», Вправа «Мої сильні сторони». Домашнє завдання
---	----------------------	--------------------------------	--

Продовження таблиці 3.

3	«Комунікації»	Розвиток комунікативних навичок	Вправа «Хочу сказати приємне іншій людині», Вправа «Тонкі нитки». Домашнє завдання
4	«Мій вибір»	Розвиток толерантності, емпатії	Вправа «Улюблений фільм», Вправа «У нас є вибір». Домашнє завдання
5	«Вихід з проблемної ситуації»	Розвиток навичок рішення проблемних ситуацій	Вправа «Одна ситуація – три виходи», Вправа «Іншими словами». Домашнє завдання
6	«Вирішення конфліктів»	Формування навичок конструктивного реагування в конфлікті	Вправа «Його сильна сторона», Вправа «Лукас, де ти?» Домашнє завдання
7	«Протилежності»	Розвиток комунікативних	Вправа «Пара протилежностей»,

		навичок	Вправа «Відношення до світу». Домашнє завдання
--	--	---------	---

Продовження таблиці 3.

8	«Килим світу»	Розвиток навичок рішення проблемних ситуацій	Вправа «Любов та злість», Вправа «Килим світу». Домашнє завдання
9	«Довіра»	Формування довірливих відносин в колективі	Вправа «Тест на довіру», гра «Король». Домашнє завдання
10	«Агресія»	Зниження агресивних та ворожих реакцій	Вправа «Агресивна поведінка», Вправа «Жартівливий лист». Домашнє завдання
11	«Єдина команда»	Згуртування колективу	Гра «Звивистий маршрут», Вправа «Я до вас пишу...» Домашнє завдання
12	«Боротьба з конфліктами»	Розвиток навичок конструктивного реагування в конфлікті	Вправа «Безмовний крик», Вправа «Люди стають самотніми, якщо замість мостів»

			вони будують стіни». Домашнє завдання
--	--	--	--

Продовження таблиці 3.

13	«Способи боротьби з агресією»	Зниження агресивних та ворожих реакцій»	Гра «Випустити пар», Вправа «Нешкідливі способи розрядки гніву та агресивності», Вправа «Дім моєї душі». Домашнє завдання
14	«Мої почуття»	Розвиток толерантності та емпатії	Вправа «Карта бажаних почуттів», Вправа-релаксація «Порханье бабочки» Домашнє завдання
15	«Конфліктні ситуації»	Розвиток навичок конструктивного реагування в конфлікті	Вправа «Покажи ситуацію», Вправа «Самий-самий» Домашнє завдання
16	«Команда»	Згуртування колективу	Вправа «Маленькі зелені людинки», Вправа «Аварія

			кораблю на місяці» , Вправа «Вузлик» Домашнє завдання
--	--	--	---

Таким чином, ми можемо відзначити те, що протягом всього навчального року підлітки включені у тему «Булінгу». Всі учні будуть знати, як саме діяти тоді, коли вони будуть глядачами або учасниками ситуації булінгу та зможуть повідомити без страху про це будь-якій людині, яка зможе допомогти вирішити цю проблему (педагогам, батькам, шкільному психологу, тощо), адже самотійно учням не впоратися.

Проведення профілактичної роботи з «жертвами» булінгу в освітньому середовищі, повинно бути спрямовано на підвищення особистісних ресурсів, для того щоб впоратись з важкою ситуацією і ґрунтуватися на формуванні їх життєстійкості, в структурі якої особливу увагу необхідно приділити компонентам залученості та контролю. Основною стратегією програми запобігання булінгу в освітній установі є залучення персоналу школи, учнів та їх батьків до вирішення цієї проблеми, підвищення їх обізнаності щодо ситуації булінгу.

3.2 Особливості впровадження програми профілактики булінгу

Почнемо з того, що мета профілактики булінгу - це недопущення в принципі існування такого явища в стінах навчального закладу. Якщо цькування вже присутній (нехай навіть в одному якомусь класі), то насамперед потрібно зупинити, припинити її. Лише після цього можна буде взятися за клопітку і довгу роботу щодо поліпшення шкільного

мікроклімату.

Оскільки завдання це непросте, її не виконати на льоту і з натхнення - потрібен план. І ось тут можливі варіанти. Зрозуміло, що профілактика булінгу в шкільному середовищі, тим більше в окремо взятому класі - турбота вчителя, проте сам план роботи з профілактики булінгу в школі цілком може бути централізованим: наприклад, якщо його становить не один з класних керівників, а соціальний педагог або шкільний психолог, або представник шкільної служби медіації (якщо, звичайно, вона є в вашому навчальному закладі).

З боку класних керівників: пильне спостереження за дитячим колективом. Особливу увагу потрібно приділити угрупованням, які формуються або, можливо, вже сформувалися в класі, а також наявності дітей-ізгоїв, білих ворон; знайомство з профілями учнів в соціальних мережах, в тому числі з викладають фото, відео, постами і коментарями до них. Мова йде не про вторгнення в приватне життя, а про те, щоб вчасно помітити прояви агресії і захистити жертв; обговорення власних висновків з вчителями, що працюють в класі, і з іншими педагогами, в тому числі соціальним педагогом і психологом; робота з дітьми; бесіди з батьками учнів.

З боку шкільного психолога або соціального педагога: підготовка методичних рекомендацій для вчителів; підготовка інформаційних стендів на тему цькування, професійної деформації і психологічного здоров'я; бесіди з дітьми; зустрічі з батьками учнів.

З боку адміністрації навчального закладу: прийняття антибулінгової політики, організація діагностики шкільного мікроклімату; проведення педради, присвяченого проблемі цькування; проведення шкільних методичних об'єднань; організація батьківських зборів.

Потім, як правило, соціальний педагог, шкільний психолог або медіатор складають звіт по профілактиці булінг в школі після певного періоду: навчального року, півріччя або навіть чверті. Так, часовий відрізок може бути будь-яким, проте є думка, що по-справжньому помітні результати можна буде спостерігати лише через два роки з початку дії програми.

Відзначимо, що профілактика булінгу в школі включає заходи найрізноманітнішого характеру. При цьому кожне з них має бути підпорядковане мети викорінити цькування як явище взагалі. У будь-якому випадку, план заходів щодо профілактики булінгу в школі повинен включати в себе як мінімум:

- ✓ спільну з дітьми розробку та затвердження правил спілкування, які відповідають прийнятним соціальним нормам і роблять навчальний процес ефективним;
- ✓ класні години;
- ✓ бесіди психолога з дітьми;
- ✓ створення гуртків, клубів або студій, де могли б реалізувати себе діти з різними схильностями;
- ✓ загальношкільні квести, конкурси типу «Хвилини слави», «КВН» «Фабрики зірок», виставки досягнень, тощо;
- ✓ заходи, що сприяють згуртуванню дітей;
- ✓ участь в благодійних акціях, патронаж будинків престарілих, дитячих інтернатів;
- ✓ читання та обговорення книг, де піднімається проблема цькування;
- ✓ перегляд і обговорення кінострічок на аналогічну тему;
- ✓ написання творів, есе, викладів з елементами твору;
- ✓ театралізовані постановки;

✓ психологічні тренінги, рольові ігри.

Кожен з цих заходів має розвивати у дітей соціальну та комунікативну компетенції, тобто здатність поважати думку інших людей і вміти пояснити свою позицію, ефективно співпрацювати в колективі.

Коли ми говоримо про методи профілактики булінгу в освітній установі, то варто в першу чергу враховувати вік дітей. Зрозуміло, що профілактика булінгу серед неповнолітніх, в залежності від шкільної паралелі, де вона буде проводитися, відрізняється за своїм змістом. Тобто, заняття з профілактики булінгу з учнями молодших класів не тотожне аналогічному уроку в середній навчальній ланці.

Наприклад, на класній годині з профілактики булінгу в школі можна показати презентацію або соціальний ролик на тему цькування і потім обговорити його з дітьми. При цьому з учнями початкової школи можна подивитися мультфільм (наприклад «Гидке каченя» або «Дамбо»), а для підлітків більше згодиться кінофільм (наприклад, «Опудало» або «Чарлі і шоколадна фабрика»). Або, скажімо, ігри, спрямовані на поліпшення соціальних і комунікативних навичок, за умови їх правильного вибору будуть цікаві не тільки молодшим класам, але і підліткам.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу в підлітковому віці було встановлено, що булінг – це форма міжособистісної взаємодії, під час якої одна людина або група людей свідомо витупають у ролі «кривдників», а інша – «жертвою», яка свідомо слабша психологічно або фізично за інших, що тривало та систематично піддається фізичному, психологічному, емоційному насильству та агресії.

Особливостями поведінкових реакцій підлітків – учасників булінгу, є агресивний або ж захисний необхідно-завзятий характер. Також у підлітків – учасників булінгу можуть проявлятися такі типи поведінки, як: захисна поведінка, що характеризується пасивністю та неусвідомленістю; ситуативна, що включає відновлення (спрямована на зниження психічного напруження, що виникає при зіткненні підлітка з конфліктною ситуацією) та нормативну поведінку (характеризується орієнтацією на норми та правила, що прийняті в соціумі), реакції пасивного типу; творча, що передбачає усвідомлений вибір стратегії, активну поведінку підлітка в оволодінні ситуацією, творчий характер використовуваних стратегій.

Для підлітків характерна схильність вирішувати конфліктні ситуації у формі звинувачень, агресії та вимог. В основі використовуваних підлітками копінг-стратегій щодо ситуацій булінгу лежать такі механізми як: психологічний захист, емоційне реагування, фізичне відновлення, рефлексія, агресивне реагування.

Домінуючими формами насильства в освітньому середовищі визнанні психологічне (емоційне) та фізичне насилля.

Проведене емпіричне дослідження показало, що більшість «жертв» - не усвідомлюють причини булінгу по відношенню до себе, причиною булінгу

вважають особливості своєї зовнішності, ігнорування кривдників. Переважаючою стратегією поведінки «жертви» в ситуації булінгу є бажання зробити вигляд, що нічого не відбувається, ігнорування «кривдників», прогулювання школи, спроби поговорити з «кривдником». Пріоритетним методом боротьби з булінгом для «жертв» є пасивна позиція, не відвідування школи, мінімальний контакт з оточуючими. Чим у подальшому можуть ще більше провокувати конфлікт.

Вивчення «кривдників» показало, що вони схильні висміювати своїх «жертв», розповсюджувати чутки та хибні, брехливі історії, виключати «жертв» зі спільної діяльності, застосовувати фізичну силу або насмішки над особливостями тіла інших учнів, псувати їхні речі та власність. «Кривдники» воліють діяти у групі, самостійно діють лише деякі. Серед причин булінгу «кривдники» відокремлюють такі: розповіді вчителям про інших учнів; розповідь іншим про сварки або ігнорування інших учнів; конфліктні відносини з іншими; зверхня поведінка; підпорядкування вчителю; зовнішня специфічність; більше подобається вчителю; бажання уваги; соціальний статус.

Актуальність цієї роботи надзвичайно висока, так як систематичних досліджень з виходом на ефективність практики подолання випадків шкільного булінгу в Україні недостатньо. Це пов'язано з тим, що булінг це прихований процес, і до недавнього часу служби соціальної підтримки (підліткового телефону довіри, незалежних психологічних служб і тощо.) в країні мало поширені, жертвам булінгу нікуди звернутися за допомогою.

В ході проведеного опитування «Ситуація булінгу в школі» було встановлено, що в 7-ти з 10-ти класів присутній булінг. За допомогою спостереження попередньо визначили потенційних жертв і агресорів. Проведення соціометричною методикою «Драбина», дозволило виявити підлітків з низьким статусом, які є потенційними жертвами або

агресорами, а так само виявлені причини, за якими вони менш бажані класом.

У результаті отриманих даних було створено програму профілактики булінгу в учнівському середовищі для шкільних психологів. Профілактика булінгу необхідна для зниження рівня стресу в учнівському колективі, сприяє згуртованості учнів та розвитку комунікативних навичок. Останні в свою чергу сприяють знаходженню шляхів вирішення конфліктної ситуації, що у подальшому може допомогти не поширити або навіть ліквідувати проблему булінгу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абсалямова К.З., Луценко О.Л. Булінг у середовищі молодшої школи – соціально-психологічні й особистісні аспекти. *Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія*. 2013. № 1046. С. 216–221.
2. Авер'янов А. І. Булінг як виклик сучасній школі // Педагогіка, психологія та соціологія / А. І. Авер'янов - 2013. - № 18. - С. 45-50.
3. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: Аспект Пресс, 2010. – 303с.
4. Анцупов А.Я. Конфликтология: учебник для вузов / Под ред. А.Я. Анцупова, А.И. Шипилова – М.: ЮНИТИ. – 2009. – 201 с.
5. Агресия детей и подростков / Под ред. Н.М. Платоновой. СПб.: Речь, 2004
6. Бандура А., Уолтерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. – М.: Апрель Пресс, 2000. – 512 с.
7. Белинская Е. П. Социальная психология: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов вузов / Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая. – М : Аспект Пресс, 2003. – 475 с.
8. Беляєва О. Булінг у шкільному середовищі. Теорія та практика / О. Беляєва // Психолог. – 2017. – вересень (№ 17/18). – Вкл. С.1–49.
9. Берковец Л. Агресия. Причины, последствия, контроль. М., 2001. – 512с.
10. Бердышев И.С. Медико-психологические последствия жестокого обращения в детской среде. Вопросы диагностики и профилактики. Практическое пособие для врачей и социальных работников / И.С. Бердышев, М.Г. Нечаева – СПб., 2005.
11. Благута Р.І. Механізми виникнення агресії підлітків. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : збірник наукових праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2003. Т. V. Ч. 4. С. 46–51.

12. Буллинг — травля детей. Что делать? // Санкт-Петербургское государственное учреждение социальной помощи семьям и детям "Региональный центр "Семья": [сайт]. - Спб., [1995 — 2012]. - Режим доступа: <http://homekid.ru/bullying/bullyingPart1.html>
13. Бутенко В.Н., Сидоренко О.А. Буллинг в школьной образовательной среде: опыт исследования психологических особенностей «Обидчиков» и «Жертв» // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева – Кр, 2015. 148с
14. Василенко Л.П, Савчин М.В. Вікова психологія: Навчальний посібник. – К.: Академвидав, 2006. – 360с.
15. Вікова та педагогічна психологія . Навчальний посібник / О. В. Скрипченко , Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. 2- ге вид. К. 2007.- 344 с.
16. Волкова Е.Н. Проблемы насилия над детьми и пути их преодоления / Под. ред. Е.Н. Волковой. – СПб.: Питер, 2008. – 240с.
17. Глазман О.Л. Психологічні особливості учасників булінгу // Психологія. С.159-165
18. Девиантное поведение детей и подростков: проблемы и пути их решения / под ред. В.А. Никитина. – М.: Просвещение, 2006. – 147с.
19. Драгунова Т.В. Вікові та індивідуальні особливості молодших підлітків /Т.В. Драгунова, Д.Б. Ельконін.- М.: Вид-во«Просвіта», 1967. -150 с.
20. Дубровська Є., Ясеновська М., Алексеєнко М. Насильство в школі: Аналіз проблеми та допомога, якої потребують діти та вчителі у її розв'язанні. – К.,2009. – 36 с.
21. Дэвид А. Лейн. Школьная травля (буллинг) // Детская и подростковая психотерапия / Под редакцией Дэвида Лейна и Эндрю Миллера. – СПб.: Питер: - 2001. – С. 240-274
22. Екимова В.И., Залалдинова А.М. Жертвы и обидчики в ситуации буллинга: кто они? // Современная зарубежная психология. 2015. Том 4. №4. С. 5-10.

23. Ермолова Т.В. Савицкая Н.В. Буллинг как групповой феномен: исследование буллинга в Финляндии и скандинавских странах за последние 20 лет (1994-2014) // Современная зарубежная психология. – 2015, Т.4, №1. С. 65-90.
24. Запобігання та протидія проявам насильства: діяльність закладів освіти. Навчально-методичний посібник/ Андрєєнкова В.Л., Байдик В.В., Войцях Т.В., Калашник О.А. та ін. – К.: ФОП Нічога С.О. – 2020. – 196 с.
25. Казанская В.Г. Подросток. Трудности взросления / 2-е издание, дополненное: Питер; Спб.; 2008. – 178 с.
26. Конвенція ООН про права дитини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021
27. Кон И. С. Что такое буллинг и как с ним бороться? // «Семья и школа». – 2006. - № 11. - С.15-18.
28. Король А. Причины та наслідки явища булінгу / А. Король // Відновне правосуддя в Україні. – 2009. – № 1–2 (13). – С. 84–93.
29. Кривцова С.В. «Буллинг в школе VS сплоченность неравнодушных». - 2011.
30. Кузікова С.Б. Теорія і практика вікової психокорекції ; Навчальний посібник . – Суми .ВТД «Університетська книга» ; 2006. – 384с.
31. Курбатова Т.Н. Психология агрессии // Агрессия/ Отв.ред. А.М. Ельяшевич. СПб.: Хамелеон, 2004.
32. Кутузова Д. Проблема травли детей в школе [Электронный ресурс] / Д. Кутузова. - Режим доступа: <http://pro-psichology.ru/prakticheskaya-psixologiyanauchno-metodicheskij/1094-problema-travli-detej-v-shkole-obzor-zarubezhnyh.html>
33. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика:навчальний посібник.-К.:ВО «Професіонал», 2006. - 416с.
34. Лушпай Л. І. Шкільний буллінг як різновид суспільної агресії [Електронний ресурс] / Л. І. Лушпай // Наук. зап. [Нац. ун-ту «Острозька

- академія»]. Сер. :Філологічна. – 2013. – Вип. 33. – С. 85. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_33_28.pdf
35. Макарова Ю.Л. Гендерные особенности поведения участников подростковой буллинг-структуры // Психология. Историко-критические обзоры и современные исследования. 2017. Т. 6 № 5А. С.181-192.
36. Макаручук Н.О. Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. №25. – С. 215-227.
37. Маланцева О.Д «Буллинг» в школе. Что мы можем сделать? / О.Д. Маланцева // Социальная педагогика. – 2007. №4. – С. 90-92.
38. Малкина-Пых И.Г. Кризисы подросткового возраста. – М.: изд-во Эксмо, 2004. – 384с. – (Справочник практического психолога).
39. Малкина-Пых И.Г. Психологическая помощь в кризисных ситуациях: справочник практического психолога / И. Малкина-Пых. – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.
40. Москаленко В. В. Соціальна психологія: підручник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
41. Навчально-методичний посібник «Тренінговий курс з профілактики насильства в шкільному середовищі: форми роботи та можливості організації». [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.ippo.if.ua/predmety/ocppsr/media/files/WCU3.pdf>
42. Ожийова О. М. Шкільне насильство : сутність, види, профілактика: автореф. дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.04 / О. М. Ожийова ; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – С. 10–20.
43. Ожийова, Олена. Булінг. Шкільний булінг: поняття та основні форми(Українська). Харків: Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – 2009. - С. 158–163.
44. Основы практичної психології / В.Панок,Т.Титаренко,Н.Чепелева та ін.:Підручник. К.: Либідь,1999. - 536с.

45. Організація роботи з розв'язання проблеми насильства в школі: [навчально-методичний посібник]. – К., 2013. – 96 с.
46. Петросянц В. Р. Проблема буллинга в современной образовательной среде / В. Р. Петросянц // Вестн. ТГПУ. – 2011. – Вып. 6 (108). – С. 151–154.
47. Петросянц В.Р. Психологическая характеристика старшеклассников, участников буллинга в образовательной среде, и их жизнестойкость. Дисс. Канд. Психол. Наук. – СПб., 2011. – 190 с.
48. Превенція агресивності та насилля в освітньому середовищі: [метод. рекомендації для викладачів та студ. вищ. пед. навч. закл.] / [О. Дроздов, Л. Живолуп, О. Ніжинська, Я. Сухенко]; за ред. Я. Сухенко. – Полтава: ПОППО, 2011. – 80 с.
49. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук: 19.00.05 “Соціальна психологія; психологія соціальної роботи”. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України. Сєверодонецьк, 2017. 40 с.
50. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості: методологія, теорія і практика: навч.-метод. посіб. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 134 с.
51. Пронина Е.Н. Детская жестокость: причины и следствия // Психологическая служба. – 2008. - № 5. – С. 20-23.
52. Реан А.А. Психология подростка / А.А. Реан. – СПб.: Прайм-Еврознак 2006. – 480 с.
53. Руланн Э. Как остановить травлю в школе: Психология моббинга. – М., 2012. – 264 с.
54. Селиванова О.А., Шевцова Т.С. Профилактика агрессивности и жестокости в образовательном учреждении: монография. – Тюмень, 2011. – 232 с.

55. Сирота Л., Позднякова В. Запобігання насильству в учнівських колективах. Ділова гра для педагогів / Л. Сирота, В. Позднякова // Соціальний педагог. – 2010. – № 11. – С. 26-29
56. Собкин В.С., Смысловая М.М. Жертвы школьной травли: влияние социальных факторов // Труды по социологии образования. Т. XVI. Вып. XXVIII. М.: Ин-т социология образования РАО, 2012. С. 130-136.
57. Соловьев Д.Н. Модель профилактики буллинга среди школьников подросткового возраста. [Электронный ресурс] / Д. Н. Соловьева. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/model-profilaktiki-bullinga-sredishkolnikov-podrostkovogo-vozrasta>
58. Сорокина М.В. Психологическая помощь жертве буллинга // Тульский государственный педагогический университет имени Л. Н. Толстого Тула, Россия. – 2012.
59. Стельмах С.В. Булінг у школі та його наслідки. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : збірник наукових праць. Слов'янськ : СДПУ, 2011. Вип VI. С. 485.
60. Степанов В.Г. Психология трудных школьников / В.Г. Степанов. – М.: «Академия», 2008. – 320 с.
61. Соціальні очікування особистості як процес психічної регуляції поведінки / І. С. Попович // Психологічні перспективи. - 2016. - Вип. 27. - С. 184-194.
62. Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник / [Т.М. Титаренко, М.С. Дворник, В.О. Климчук та ін.]; за наук. ред. Т.М. Титаренко / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. - Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. - 220 с.
63. Теоретико-методические основы деятельности педагога-психолога по предотвращению буллинга в школах Тульского региона: гендерно-

- возрастной аспект / под общ.ред. К.С. Шалагиновой. – Тула: Изд-во «ГРИФ и К», - 2014. – 237 с.
64. Фельдштейн Д.И. Психология взросления / Д.И. Фельдштейн. – М.: Флинта, 2009.
65. Фортова Л.К., Романова Е.Н. Буллинг, или школьная травля // Материалы международной заочно-практической конференции «Отклоняющееся поведение человека в современном мире». Проблемы и решения. Владимир: ВлГУ, 2010 [Электронный ресурс]. URL: <http://deviation2010.vlsu.ru/index.php?1>
66. Шаповаленко И.В. Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология). – М.: Гардарики, 2005. – С. 241-261.
67. Fekkes M., Pijpers F., Verloove-Vanhorick P. Bullying behavior and associations with psychosomatic complaints and depression in victims // J. Pediatr. 2004. V. 144. N 1. P. 17-22.
68. Losey B. Bullying, suicide, and homicide. Understanding, assessment and preventing threats for victims of bullying. USA: Routledge, 2011.
69. Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L., Blynova, O. Research of the Relationship between Existential Anxiety and the Sense of Personality's Existence. Revista Inclusiones, 2020, Vol: 7 num Especial, 41-59.
70. Popovych I. S. Social expectations in primary school age. Proceedings of the 2nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa», 27 Sept. 2014, USA, New-York. Vol. II, «Columbia Press». New-York, 2014. P. 176-180.
71. Rigby K. Consequences of bullying in schools // Canad. J. Psychiatry. 2003. N 9. V. 48. P. 583-590.

